

Groen

Mr. G. Groen van Prinstererstichting | Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

*Gevulde
democratie*
Pagina 6

*Interview met
prof. dr. Alex
Brenninkmeijer*
Pagina 20

*Reactie op de
Groenlezing:
Ontheemding en het
verlangen naar een
thuis in deze tijd*
Pagina 52

Democratie:
geest en stelsel

Groen is een uitgave van

Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

Inhoud.

- 06 **Gevulde democratie**
Door Roel Kuiper
- 12 **De politieke partij tussen samenleving en staat**
Door Gerrit Voerman
- 19 **Leve de echt gekozen burgemeester!**
Column door Ton van Brussel
- 20 **Over het huis van de democratie en zijn bewoners**
Interview met prof. dr. Alex Brenninkmeijer
- 26 **Een weerbare democratie. Hoe houden we autocraten tegen?**
Door Mirjam Kosten
- 32 **'Democratie is een daad van liefde'**
Interview met prof. dr. Luke Bretherton

Boeken.

- 41 **Recensies**

Actueel.

- 52 **Ontheemding en het verlangen naar een thuis in deze tijd**
Door Hans Teerds
 - 59 **Laat uw pardon pardon zijn**
Column door Wouter Beekers
 - 60 **Toen Israël een kind was, toen hield ik van hem**
Door Ton van Brussel
 - 64 **Ja/ maar: Kernenergie**
Door Gerben Dijksterhuis en Carla Dik-Faber
-

Een luisterend hart

Regelmatig beluister ik preken uit St Martin-in-the-Fields, een kerk in het hart van Londen. Vaak klinkt daar een woord dat de uitdagingen van deze tijd raak weet te verbinden aan Gods eeuwenoude woorden. Zoekend naar een passende insteek voor dit decembernummer over democratie, kwam ik als vanzelf uit op een parafrase van zo'n preek:

“Wanneer God aan Salomo vraagt wat de jonge koning verlangt, dan antwoordt Salomo dat hij de wijsheid van een ‘opmerkzame geest’ zou willen om goed te kunnen regeren. Die ‘opmerkzame geest’ kunnen we ook vertalen als een ‘luisterend hart’. Geen beter denkbare start voor een koning zo lijkt het: in nederigheid, liefde en trouw, zijn eigen zwakheden kennend, open voor de raad en zegen van God. En met een hart dat luistert, naar God en naar de noden van Zijn volk. Was onze wereld maar vol van zulke leiders.

Maar we weten ook dat alles uiteindelijk niet zo goed afloopt als het begon. Het ideaal van een koningschap dat trouw is aan het verbond met God, bezwijkt onder de druk van Salomo's koninklijke voorrechten en macht. De wijsheid die Salomo uiteindelijk ontbeert, is oog te hebben voor hen die Gods oogappel zijn. De wijsheid waar God naar verlangt, is de wijsheid van gelijkheid en gerechtigheid, van zorg voor weduwen, wezen en vreemdelingen. Hoe zou onze wereld eruitzien als dit de diepste zorgen waren van hen die ons regeren?

Gods wijsheid is voor ons voorhanden als een roepstem, diep in ons binnenste. In welke omgeving we ook werken of voor welke uitdaging we ook staan: Hij vraagt ons te wandelen in rechtvaardigheid, met integriteit, zorg en compassie, open voor de noden van anderen. Als wij echt met God in verbinding staan, in vlees en bloed, in brood en wijn, in onze alledaagse levens, dan vormt Hij ons als mensen met een luisterend hart. Een luisterend hart voor God, voor elkaar, voor de ware noden van deze wereld die boven haar rumoer en lawaai uit klinken.”

Deze maand vieren we het luisterend hart van onze God, die mens werd. Gezegende kerstdagen!

Esther Paul-Jonker
hoofdredacteur

Gevulde democratie

“Wat als we de democratie afschaffen?” Met deze vraag als vertrekpunt schreef journalist Melle Garschagen in *NRC* onlangs een beschouwing over een politiek bestel zonder verkiezingen.¹ Gaat het wel goed met de democratie zoals wij die kennen? In 2015 analyseerde David van Reybrouck het ‘Democratisch Vermoeidheidssyndroom’ in zijn boek *Tegen verkiezingen*. Is de democratie in crisis? Wat als? In dit essay kijk ik naar de grondleggers van het christelijke politieke denken. Welke democratie zouden zij tot bloei willen brengen en welke voorwaarden moeten daarvoor vervuld worden? En hoe kan de ChristenUnie een bijdrage leveren aan het huidige debat over de staat van de democratie? Is er wat aan het brede besef van malaise te doen?

Door Roel Kuiper

Exercities als die van Garschagen en Van Reybrouck zijn niet meer uniek. Opvallend is de groeiende reeks aan analyses over het verval van de democratie. De Amerikaanse journalist David Runciman schreef dit jaar het boek *How Democracy Ends*. Grote catastrofes en existentiële bedreigingen van de westerse samenlevingsvorm brengen de democratie om zeep, meent hij. De opkomst van leiders als Erdogan en Trump, die rechtsstaat en parlement het liefst aan de leiband hebben, vergroten de angst dat het democratisch bestel zomaar kan omvallen. Journalist Marcel ten Hooven kwam dit jaar met zijn boek *De ontmanteling van de democratie*. “Neergang van de democratie als beschavingsvorm is als dat giftige, reukloze gas dat van onder de deur vandaan komt: het duurt een tijdje voor je in de gaten hebt dat er iets niet in orde is”, schreef hij.²

Al deze auteurs hebben het gevoel dat er iets niet in orde is. Maar wat? Welk begrip hebben zij van ‘de’ democratie? Wat zijn de oorzaken van het verval? Op dit punt lopen de antwoorden uiteen. Volgens Ten Hooven wordt het verval aangewakkerd door polarisatie, intolerantie en het niet meer willen luisteren naar elkaar. Hij legt er de nadruk op dat een democratisch systeem een beschaving veronderstelt en die is in het geding. De voortdurende verontwaardiging en het wij-zij-denken keren zich eenmaal tegen de parlementaire democratie zelf, het instrument waarmee de ‘elite’ regeert, zo wordt gevreesd.³ Garschagen legt de nadruk op het falen van partijpolitiek en van politici die kiezers naar de mond praten en niet in staat zijn urgente problemen op te lossen. Van Reybrouck acht de legitimiteit van het via verkiezingen in het zadel geholpen politieke bestuur problematisch. Waar moeten we nu aan denken?

De pijlen worden in deze analyses gericht ofwel op het systeem ofwel op het gedrag. Voorgestelde oplossingen liggen in het verlengde hiervan. Wie juist meent dat het aan het systeem ligt, stelt systeemverbeteringen voor. In Nederland doet D66 dat al vele jaren. Van Reybrouck komt met het revolutionaire voorstel het lot vaker te laten beslissen, en niet de stembus. In Nederland is momenteel de beweging *Code Oranje* actief, die het partijpolitieke systeem wil omzeilen. Wie meent dat het aan het gedrag ligt, wil een debat voeren over waarden en deugden die ons moeten leiden. Christelijke partijen zijn doorgaans aan deze kant van het spectrum te vinden. De democratie is immers meer dan een beslissysteem, de democratie is een uitdrukking van belangrijke waarden die om erkenning vragen, ook in ons gedrag. Zonder tolerantie en de erkenning van het recht van de ander, bestaat geen democratie.

Als er sprake van verval is, wat is er dan precies in verval?

AUTEUR
Prof. dr. Roel Kuiper is fractievoorzitter van de ChristenUnie in de Eerste Kamer. Daarnaast is hij rector van de Theologische Universiteit Kampen en aan die universiteit hoogleraar Christelijke Identiteit.

Hapert het besluitvormingssysteem en wel zodanig dat de kwaliteit van de besluitvorming eronder lijdt? Of hapert de democratische cultuur en daarmee ook de bereidheid om met elkaar oplossingen te zoeken voor samenlevingsproblemen? Mij is gevraagd iets te zeggen vanuit het perspectief van de grondleggers van het christelijke politieke denken. Welke democratie zouden zij tot bloei willen brengen en welke voorwaarden moeten daarvoor vervuld worden? En hoe kan de ChristenUnie een bijdrage leveren aan het huidige debat over de staat van de democratie? Is er wat aan het brede besef van malaise te doen?

De democratische impuls van de Reformatie | De democratie zoals wij die kennen, is een modern fenomeen. Ze krijgt een constitutionele vorm in de negentiende eeuw, maar heeft wortels in de zestiende eeuw. In die 'vroegmoderne' tijd had democratisch denken al de steun van de reformatoren, die op eigen wijze een bijdrage leverden aan de vernieuwing van het politieke denken. Vooral bij Calvijn is er steun voor de gedachte dat een samenleving een *res publica* (zaak van allen) is en ook door belanghebbenden bestuurd moet worden. Het calvinisme heeft zich dikwijls kritisch opgesteld tegenover absolutistisch vorstenbestuur en werd een motor voor democratisering in kerk en samenleving. *Checks and balances* werden als belangrijke rem op de macht gezien. De democratie die beoogd werd, ging over zeggenschap, rechtmatige invloed en de mogelijkheid verantwoordelijkheid te dragen voor eigen zaken. Dat blijkt ook wel uit het 'recht van verzet' dat in protestantse landen ontwikkeld werd om zeggenschap te verwerven over cruciale kwesties, zoals de vrijheid van godsdienst.

Er ging dus een democratische impuls uit van vroegmoderne protestanten. Zij waren uit op het vergroten van volksinvloed. Volgens sommigen loopt er een rechte lijn van dit vroege denken over volksinvloed naar het idee van 'volkssoevereiniteit', zoals dat in de achttiende eeuw door Rousseau wordt geformuleerd. Van politieke besmetting zal ongetwijfeld sprake zijn geweest.⁴ Rousseau was op de hoogte van calvinistische democratische denkbeelden. Toch was de transformatie te groot om de directe lijn te trekken. Voor protestantse denkers kwam niet het soevereine volk met een eigen wil op de eerste plaats, maar het gezag, het aan ieder toekomende recht en de vrijheid en dat alles verbonden met de dienst aan God, die aller Soeverein is.

Van geloofsvrijheid naar politieke vrijheid | Die gedachte van Gods soevereiniteit bepaalde dus het karakter van de democratische impuls. Maar waar kwam die impuls zelf vandaan? Het antwoord daarop is: uit de erkenning van de innerlijke vrijheid van ieder mens. De reformatie maakte ruimte voor ieder individu om een eigen geloofsovertuiging te mogen aanhangen. Niet de kerk of de overheid bepaalt wat mensen mogen geloven, daarover gaan ze zelf. Het beroep dat Luther deed op zijn geweten op de Rijksdag in Worms, had enorme politieke implicaties. Zijn mensen vrij om te geloven wat zij willen en dienen ze daarin gerespecteerd te worden, dan is dit het begin van een nieuwe politieke vrijheid. Die uit zich niet alleen op het vlak van de gewetensvrijheid, maar ook op het vlak van de godsdienstvrijheid, de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van vergadering. Uit de erkenning van de gewetensvrijheid is zo een hele reeks van andere vrijheidsrechten voortgekomen.

Vandaar dat zowel Groen van Prinsterer als Abraham Kuyper in de negentiende eeuw verkondigden dat het calvinisme 'oorsprong en waarborg' van 'onze constitutionele vrijheden' is geworden.⁵

Deze vrijheden zouden er niet zijn als er geen morele consensus was over een te respecteren mensvisie. De vrijheid van de ander, zijn of haar recht om mee te spreken en mee te beslissen, wordt in die mensvisie erkend als een recht dat die ander ook daadwerkelijk toekomt, een verantwoordelijkheid behorend bij ieders menselijke waardigheid. De erkenning hiervan komt voort uit een houding van respect en naastenliefde. De aanvaarding van de ander, ook al denkt en handelt hij op een manier die ik niet goedkeur – echte tolerantie dus – is gebaseerd op deze waarden. Volgens Marcel ten Hooven is 'gematigdheid' een essentiële democratische waarde. Deze waarde helpt om onszelf te beheersen en er met anderen uit te komen.⁶ Maar uit de formulering blijkt wel dat er een andere waarde onder zit: het respect voor de persoon als persoon en ruimte voor de ander. Deze waarde is niet goed denkbaar zonder het christelijk liefdegebod.

Herpositionering in een liberale democratie | De democratische impuls van het protestantisme had de tendens om de kring van politiek bevoegden uit te breiden naar ieder individu. Dat ging met horten en stoten, met stapsgewijze uitbreiding van het kiesrecht, met de insluiting van vrouwen in het electoraat en de verlaging van de leeftijdgrens. Uiteindelijk kreeg iedere volwassene met zeggenschap over eigen leven, ook politieke zeggenschap, wat tot uitdrukking komt in het actief en passief kiesrecht. Toch liepen christelijke partijen in deze beweging niet

steeds voorop. Het passief kiesrecht van vrouwen is nog altijd omstreden binnen de SGP en aanvankelijk hadden ook de antirevolutionairen daar reserves bij. Toch is het moeilijk weerstand te bieden aan de tendens tot uitbreiding van het kiesrecht naar ieder mondig individu. Het christelijk mensbeeld van de Reformatie brengt dat met zich mee.

Groter was de moeite van protestanten met de nieuwe functie die door liberalen in de negentiende eeuw aan de democratie werd toegekend. De democratie werd door liberale hervormers in de negentiende eeuw gezien als een middel om te kunnen omgaan met diepgaande verschillen van mening in de samenleving: de democratie als beslechtigingsmechanisme. Daarmee erkennen deze liberalen weliswaar religieuze en levensbeschouwelijke pluraliteit, maar willen ze die pluraliteit tegelijkertijd niet een te grote rol laten spelen in het openbare leven. Het politieke bestel moet zo worden ingericht dat er overeenstemming wordt gevonden om het land te kunnen verenigen en besturen. Die overeenstemming moet ontstaan over de grenzen van geloofs- en meningsverschillen heen en daarvoor dient de liberale democratie als voertuig. Het onderscheid tussen publieke en private sferen, dat liberalen graag hanteren, gaat gepaard met deze politieke boodschap: het geloof hoort thuis in de privésfeer en niet in de politiek.

De opvatting dat democratie de erkenning van pluraliteit inhoudt en dat christelijke overtuiging een particuliere overtuiging is naast andere, won het pleit. Dit vroeg echter om een herpositionering van christenen die politieke invloed wilden blijven uitoefenen in een liberale democratie. Zij moesten loskomen van het idee dat het protestantisme een bevoorrechte positie innam en dat het

christelijk geloof leidend zou moeten zijn voor beslissingen die de hele samenleving raken. Die herpositionering heeft eigenlijk de hele negentiende eeuw geduurd. De uitkomst is echter ambivalent en kan ook geen andere zijn, aangezien de liberale democratie zelf deze ambivalentie in zich draagt. Alle christelijke politieke partijen die deelnemen aan het bestel, accepteren de levensbeschouwelijke en godsdienstige pluraliteit en de liberale democratie om hieraan uitdrukking te geven. Daarmee accepteren ze ook de liberale democratie als instrument om met die pluraliteit om te gaan.

Maar hiermee is de kous niet af. Als stroming met een eigen religieus en levensbeschouwelijk perspectief, blijft christelijk politiek een waarheid uitdragen die allen aangaat. Weliswaar vertaald in een politiek programma, maar niet minder uitdrukking van een religieus en levensbeschouwelijk perspectief. Om dat perspectief tot klinken te brengen, gebruiken christenen de liberale democratie als kanaal, ook al relativeert die liberale democratie tegelijkertijd de waarheidsaanspraken van iedereen. Partijen en stromingen moeten immers tot een vergelijk komen in het democratisch proces. Deze opvatting over de radicale gelijkheid van iedere waarheidsaanspraak en de neutraliteit of onbeslistheid die daarmee gepaard gaat, wringt. Ze vraagt om een depolitisering van diepste overtuigingen die niemand uiteindelijk wil opbrengen, liberalen zelf ook niet. Niemand is neutraal ten opzichte van zijn of haar diepste overtuigingen.

De crisis van de liberale democratie

Het is precies deze dubbelzinnigheid die we terugzien in de problematiek waar we dit essay mee begonnen: de crisis van

de democratie. De een verbindt die crisis met een haperend besluitvormingssysteem waardoor de verschillende perspectieven in een plurale samenleving niet goed tot hun recht komen. De ander verbindt die crisis met een gebrek-kige doorwerking van de juiste set aan waarden die het democratisch systeem als zodanig dragen en haar functioneren mogelijk maken. Zoals we hebben gezien bevinden christelijke denkers zich veelal aan dit laatste eind van het spectrum. Maar ook zij menen regelmatig dat hun perspectief niet goed tot uitdrukking kan komen in het democratisch systeem, zoals we dat nu kennen. Daarbij wordt bijvoorbeeld gewezen op het afnemende begrip voor wat wezenlijk bij de godsdienstvrijheid hoort, het verwijderen van de mogelijkheden tot expressie van christelijk geloof in de publieke ruimte of op afnemende ruimte voor de onderwijsvrijheid.

Dit legt een andere dubbelzinnigheid van de liberale democratie bloot. Door wat behoort tot ieders substantiële overtuiging zoveel mogelijk terug te dringen in de privésfeer en de wens het publieke terrein als neutraal te beschouwen, wordt ze zelf partij. Onder het gewaad van bureaucratie en technocratisch bestuur duwt ze stromingen, perspectieven en gezichtspunten weg uit het politieke debat en oogst ze de onvrede en verontwaardiging van groepen en individuen die zich niet meer gehoord voelen. Die groepen en individuen laten zich vandaag steeds meer horen en klagen over een democratie die een instrument is van de heersende 'elite'. Hier ligt de voedingsbodem voor populisme. Volgende stappen zijn de haat en intolerantie jegens vertegenwoordigers van het openbaar bestuur, de polarisatie, afnemend respect voor de

rechtsstaat, kortom: het verval van een cultuur die de democratie moet dragen.

Wat nu? | Nog meer technocratische oplossingen om de democratie te redden, zullen niet helpen. Neem het idee dat uitgewerkt wordt door Garschagen: volgens een bepaald algoritme wordt een groep van honderd burgers aangewezen om met experts tijdelijk te zoeken naar pragmatische oplossingen voor complexe problemen. De democratie is in dit gedachtenexperiment afgeschaft, de legitimiteit van de besluitvorming is opgehangen aan een digitaal systeem en verwacht wordt dat de samenleving zo'n uitkomst van willekeurig gekozen burgers zomaar zal accepteren. Dat zal niet gebeuren en de remedie is erger dan de kwaal. Nee, het geloof in een nog redelijker of slimmere besluitvormingstechniek gaat ons niet redden.

Democratie veronderstelt een cultuur van vertrouwen, een *beschaving* om met Ten Hooven te spreken. Dat vertrouwen is mede gebaseerd op waarden die in een democratie expliciet benoemd moeten worden. De democratie kan het niet stellen zonder moreel fundament, de wil om het goede voor allen te zoeken en niet het eigenbelang voorop te stellen. Dit is het christelijk fundament onder de democratie zoals wij die kennen en het verzet zich tegen de cultuur en de politiek van het eigenbelang. De neergang van de democratie wordt een thema, nu dat fundament zelf in geding komt en waarden eroderen die de democratie mogelijk maken. De gevoelde en soms verkeerd geadresseerde onvrede is een station in een breder secularisatieproces.

“Zoek de vrede en de welvaart van de stad”, zeggen christenen tegen elkaar in navolging van Jeremia (29:7) en zij zien

hierin terecht een Bijbelse opdracht. Het bederf van de democratie begint daar waar ze wordt gezien en beleefd als voertuig voor eigenbelang. Een liberale democratie die waarden en overtuiging uit het publieke domein weg wil poetsen, zet hier de deur voor open. Dan wordt het politieke beeld gevuld door conflicterende groepen burgers die in een machtsstrijd verwickeld zijn. Het systeem moet zich opnieuw leren openen naar waarden die het systeem gezond houden. Wat christenen kunnen doen, is hun leven als christen leven en tegelijk hun vrijheid gebruiken om te spreken. Het slechtste wat christenen kunnen doen, is zich terugtrekken in hun privésfeer. Christelijke politiek heeft zich altijd ingezet voor een gevulde democratie, een democratie die leeft vanuit waarden en deze tegelijkertijd verbreidt. De ChristenUnie moet thema blijven adresseren en agenderen en zo zichtbaar blijven met een eigen bijdrage tegen het gevreesde verval van de democratie.

De politieke partij tussen samenleving en staat

Regelmatig worden de alarmklokken geluid over de politieke partij. Kiezers zijn steeds minder loyaal aan partijen; het betrekkelijk stabiele aandeel in het electoraat waarop zij lange tijd konden rekenen, bestaat al decennia niet meer. In de uitslagen van de Tweede Kamerverkiezingen wordt sinds de jaren negentig van de vorige eeuw vrijwel altijd de sterk toegenomen beweeglijkheid van de kiezer zichtbaar. De afnemende partijloyaliteit komt ook tot uitdrukking in het ledental van de partijen: de groep kiezers die lid is van een politiek partij, is in de afgelopen decennia behoorlijk geslonken, tot 2,5%. De politieke partijen lijken hun maatschappelijke worteling kwijt te raken, wat vragen oproept over hun positie in het vertegenwoordigende bestel. Zijn partijen nog wel representatief voor wat er in de samenleving speelt, als kiezers zo vaak van partij wisselen? Kunnen partijen in een representatieve democratie wel met weinig – of zelfs geen – leden toe?¹

Door Gerrit Voerman

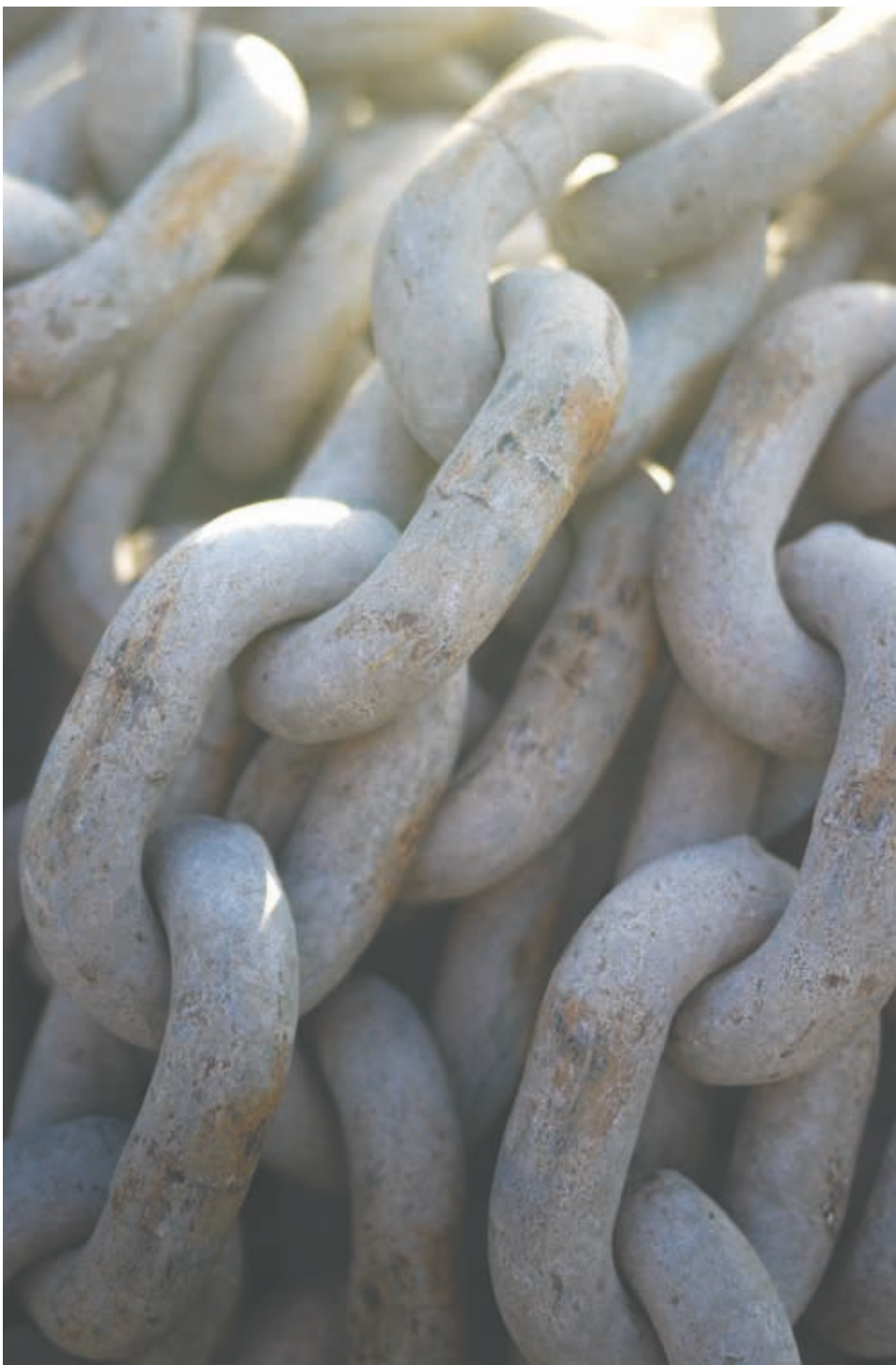
Functies van politieke partijen | Politieke partijen kunnen worden omschreven als 'een georganiseerde groep, voorzien van een officiële benaming, die als zodanig kandidaten stelt voor de verkiezingen voor openbare functies'.² Partijen vervullen van oudsher een belangrijke schakelfunctie tussen bestuur en samenleving. De belangrijkste taak van partijen is hiermee gegeven: zij rekruteren en selecteren kandidaten voor vertegenwoordigende organen en voor andere politieke posten in het openbaar bestuur op alle niveaus: gemeentelijk, provinciaal, nationaal en Europees. Bij het aandragen van de namen putten zij uit hun achterban van actieve leden. Daarbij stelt de partij zich doorgaans ook als taak haar actieve leden te scholen en te trainen; op deze wijze legt zij een reservoir aan waaruit zij kan putten bij de selectie van politiek personeel. Formeel kunnen personen zich ook individueel kandidaat stellen voor volksvertegenwoordigende organen, maar de kans van slagen van dergelijke éénpersoonsacties is uiterst gering. Behalve het aanwijzen van de kandidaat-volksvertegenwoordigers – waarover de kiezer uiteraard het laatste woord heeft – hebben partijen een vinger in de pap bij de benoeming van hooggeplaatste ambtsdragers, zoals bewindslieden, commissarissen van de koning en burgemeesters – alhoewel hun grip op de aanwijzing van de laatstgenoemde functionarissen de laatste tijd wel is afgenomen.

Naast dit praktische alleenrecht op de kandidaatstelling is de articulatie en het samenvoegen van de vele opvattingen, belangen, verlangens en ideeën binnen de samenleving een voorname functie van partijen. Als makelaars moeten partijen de in de maatschappij levende, vaak tegenstrijdige voorkeuren en belangen van groepen afwegen en rangschikken in een samenhangend program. Leidraad hierbij vormt hun ideologie (een samenhangende visie op de wenselijke inrichting van de maatschappij), doorgaans vastgelegd in een beginselverklaring. Partijen hebben overigens hier geen monopolie: de media en belangengroepen dragen eveneens issues aan en oefenen ook invloed uit op de politieke agenda.

In de aanloop naar de verkiezingen proberen de partijen steun bij de kiezers te verwerven voor hun program en hun kandidaten; deze electorale mobilisatie is een derde functie. In theorie bevordert het welbegrepen eigenbelang van de partij hier het algemeen belang. De pogingen van de partijen om kiezers te winnen in verkiezingscampagnes of leden te werven, zouden idealiter de politieke participatie van de burgers stimuleren, hen meer betrekken bij het proces van politieke besluitvorming en daarmee bijdragen aan hun integratie in het politieke bestel. De legitimatie van dat bestel (inclusief de partijen) is hierbij gebaat.

AUTEUR
Prof. dr. Gerrit Voerman is hoogleraar Ontwikkeling en functioneren van het Nederlandse en Europese partijstelsel aan de Rijksuniversiteit Groningen en directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Bij het ten uitvoer brengen van al deze functies vervullen de partijen direct dan wel indirect hun hoofdfunctie, namelijk het fungeren als intermediair tussen overheid en samenleving. Partijen zijn een cruciale schakel tussen de politiek en het electoraat; zij brengen de opvattingen die aan de basis leven in het politieke domein.

Voortdurende kritiek op politieke partijen | Kritiek op partijen is te vernemen zo lang zij bestaan. In de tweede helft van de negentiende eeuw bestond er bij het politieke (liberale) establishment grote weerstand tegen partijvorming, omdat die alleen maar tot verdeeldheid zou leiden. Vanzelfsprekend speelde bij de elite ook de angst mee dat haar geprivilegieerde positie in het gedrang zou komen. In het interbellum kwam de kritiek vooral van autoritaire zijde: de vermeende politieke verdeeldheid zou haaks staan op de in deze kringen gekoesterde volksgemeenschap. Partijen zouden alleen opkomen voor de belangen van hun achterban en het algemene belang uit het oog verliezen. In de jaren zestig kwam de gevestigde politiek opnieuw onder vuur te liggen, dit keer van progressieve zijde. Politici waren regenten geworden die op grote afstand van de kiezer stonden; partijen waren ondemocratische organisaties zonder een scherp profiel, boven alles gericht op machtsbehoud.

Opmerkelijk genoeg klonken onderdelen van deze autoritaire en progressieve kritiek in de afgelopen decennia door in de populistische beoordeling van de politieke partij. De gevestigde partijen hadden volgens Pim Fortuyn hun langste tijd gehad: ze hadden nog nauwelijks contact met hun achterban en waren “ontaard... in banenmachines voor een kleine politieke elite”.³ Kritiek op de regentencultuur is

ook te vernemen bij de PVV en het Forum voor Democratie. Volgens partij-ideoloog Martin Bosma zijn de oude partijorganisaties obstakels tussen de samenleving en de politiek. De PVV is in zijn ogen de eerste moderne partij in Nederland, die ongehinderd door leden haar program aan de kiezers kon voorleggen.⁴ Forum-leider Thierry Baudet meent dat de partijen niet meer de wil van het volk vertegenwoordigen, maar slechts die van hun eigen cliëntèle. Partijen zouden een kartel vormen, met als doel de ‘politieke baantjescarousel’ draaiende te houden en nieuwkomers buiten te sluiten.⁵

Vanzelfsprekend is de kritiek van Fortuyn, Bosma (en zijn politieke chef Geert Wilders) en Baudet bepaald niet belangeloos. Als nieuwkomers zetten zij zich scherp af tegen alles wat in hun ogen vies en voos is binnen de gevestigde politieke orde. ‘Regenten’, ‘pluchevastheid’, ‘achterkamertjes’, ‘incrowd’, ‘kloof’ – deze termen maken deel uit van hun populistische aanval op de traditionele partijen, die de ‘gewone mensen’ zouden laten stikken. Toch is het te makkelijk om hun commentaar uitsluitend af te doen als retoriek, want dat er wat aan de hand is, wordt door vele politicologen onderschreven. Ook de in februari 2017 ingestelde en door Johan Remkes geleide Staatscommissie parlementair stelsel constateert ‘functieverlies van politieke partijen’ – met name bij “het agenderen van thema’s en problemen en het afwegen van belangen op basis van ideologie of levensovertuiging.... Verder staat de werving en selectie van kandidaten onder druk”.⁶

Lossen van de samenleving, afhankelijk van de staat | De hedendaagse kritiek op de politieke partij komt er in de kern op

neer dat zij losser raken van de samenleving en meer in het statelijke domein zijn terechtgekomen. Wat betreft de lossere binding met de maatschappij, wijzen politicologen op de gevolgen van de ontzuiling, waarbij de partijen hun netwerk van verwante organisaties – waarvan zij de politieke spil waren – zijn kwijtgeraakt. Door de individualisering nam de partijloyaliteit eveneens af. Godsdienst en sociale klasse bepalen steeds minder het stemgedrag, met een sterke toename van de electorale volatiliteit als gevolg. Ook het aantal nieuwkomers in de Tweede Kamer en hun stemmenaandeel is behoorlijk gegroeid, wat duidt op een afnemende binding met de bestaande partijen.

Naast de verzwakte band met maatschappelijke organisaties en kiezers hebben vooral de grote partijen ook steeds meer moeite met het vasthouden en winnen van leden. Kleinere partijen vertonen de laatste tijd over het algemeen (enige) groei, maar CDA, PvdA en VVD verliezen sinds de jaren tachtig vrijwel onafgebroken leden. Om de hierboven genoemde functies adequaat uit te voeren, is een substantiële ledenaanhang echter van belang. Het hebben van leden die zich willen inzetten maakt de vervulling van deze taken voor partijen wel eenvoudiger of effectiever. Het afnemen ledental leidt er inmiddels toe dat partijen met name in plattelandsgemeenten problemen hebben bij het vinden van voldoende geschikte kandidaten voor de gemeenteraden.⁷ Leden zijn bovendien onmisbaar als inkomstenbron voor de partij, wanneer die althans niet te sterk afhankelijk wil worden van private geldschietters of van overheidssubsidies. Zij dragen verder ook bij aan de legitimiteit van de partij en daarmee van het partijstelsel. Niet alleen de stem van kiezers,

maar ook het hebben van partijleden getuigt van de steun die de partij geniet in de samenleving.

Tegenover de afnemende worteling in de maatschappij staat een toenemende afhankelijkheid van de staat. Die is vooral zichtbaar bij de overheidssubsidiëring. Deze werd op verzoek van de partijen, die met de gevolgen van de ontzuiling worstelden, aan het begin van de jaren zeventig ingevoerd. Aanvankelijk kregen alleen neveninstellingen als de wetenschappelijke bureaus steun, maar vanaf 1999 ontvangen de partijen rechtstreeks de subsidie, die zij uiteindelijk vrijwel geheel naar eigen inzichten kunnen aanwenden. De subsidie werd in de afgelopen kleine vijftig jaren steeds hoger: van 120.000 euro in 1970 naar in totaal bijna 17 miljoen euro in 2018.⁸

Daarnaast ontfermden met name de grote partijen zich van oudsher ook over de bezetting van politiek-bestuurlijke functies (burgemeesters, commissarissen van de Koning(in), leden van adviesraden en dergelijke), waarmee zij hun invloed in het statelijke domein konden behouden of uitbreiden. Grondig onderzoek, dat zou kunnen wijzen op een groeiende afhankelijkheid van partijen van deze statelijke hulpbronnen, is evenwel nog niet beschikbaar.⁹ Wat betreft de burgemeestersposten lijkt de regie van de partijen op de benoeming wat te verminderen: niet alleen is het aantal gemeenten en daarmee het aantal burgemeestersposten sterk gedaald, maar ook is – en dat is fundamenteel – in de aanwijzingsprocedure voor burgemeesters de invloed van de gemeenteraad aanzienlijk toegenomen (vertrouwenscommissie, aanbeveling door de gemeenteraad), zoals hierboven al vermeld. Hetzelfde geldt voor de aanwijzing van de commissaris van de Koning.

Remedies | Als gevolg van ontzuiling, individualisering en secularisatie is de binding van de partijen met de samenleving sinds de jaren zestig afgenomen, waardoor hun intermediaire rol onder druk is komen te staan – zoveel is hiervoor wel duidelijk geworden. Om die essentiële schakelfunctie te versterken zijn verschillende aanbevelingen gedaan die niet alleen de partijen betreffen, maar ook hun institutionele context.

Partijen kunnen zelf hervormingen in hun organisatie en functioneren doorvoeren, waardoor zij voor kiezers aantrekkelijker worden om op te stemmen of er lid van te worden. De Raad voor het openbaar bestuur (Rob) adviseerde in 2009 de partijen onder meer om hun organisatie aantrekkelijker te maken door hun leden meer invloed te geven. Dat proces was overigens al vlak na de eeuwwisseling op gang gekomen, als gevolg van de ‘Fortuyn-revolte’. In de meeste partijen kunnen de leden meepraten en meebeslissen op partijcongressen, en meestemmen bij de verkiezing van de partijvoorzitter en de lijsttrekker.¹⁰ Het valt te overwegen om ook donateurs of sympathisanten te betrekken bij de aanwijzing van de lijsttrekker, zoals in het buitenland wel gebeurt. Dergelijke verkiezingen leiden doorgaans tot (veel) dynamiek en media-aandacht, maar het is tot nu toe onduidelijk wat de gevolgen voor de partijorganisatie en het ledental zijn.¹¹ Ook stelde de Rob voor dat partijen zich een scherper politiek-ideologisch profiel zouden aanmeten: minder consensusgericht en meer ‘partijdigheid’, waardoor hun herkenbaarheid zou toenemen.¹² In het verlengde hiervan adviseert de Staatscommissie dat partijen vóór de verkiezingen tot stembusakkoorden komen; dergelijke politieke blokvorming vergroot immers de duidelijkheid voor de kiezer.¹³ Het is dan wel wenselijk dat dan

ook de mogelijkheid tot lijstverbinding weer wordt ingevoerd (die werd in december 2017 afgeschaft). Verder zouden met name de grote partijen de vanzelfsprekendheid kunnen doorbreken waarmee zij bepaalde posten in het openbaar bestuur naar zich toetrekken ten behoeve van hun prominente leden.

In de institutionele sfeer zouden sterkere prikkels kunnen worden ingebouwd om partijen te stimuleren leden te werven (en te behouden), zodat hun verankering in de samenleving hechter wordt. De door Kars Veling voorgezeten Evaluatie- en adviescommissie Wet financiering politieke partijen heeft begin dit jaar in die geest voorgesteld de overheidssubsidie per partijlid te verhogen, en die voor de zetels in de Tweede Kamer te verlagen.¹⁴ Voor het overige zou de staat zich echter terughoudend ten aanzien van de partijen dienen op te stellen en subsidiëring niet te laten afhangen van de wijze waarop partijen intern zijn georganiseerd. Partijen dienen in dit opzicht vrij te zijn en zelf de structuur te kunnen bepalen die naar hun mening het best bij hun representatiefunctie past; de eis dat alleen partijen alleen in aanmerking komen voor subsidie wanneer zij een vereniging zijn met minstens duizend leden, zou dan ook moeten vervallen.

Nieuwe vormen van binding tussen maatschappij en politiek | Wanneer

partijen tekortschieten in hun representatieve functie, is het niet verwonderlijk dat er andere instrumenten relevanter worden die de verbinding tussen maatschappij en politiek kunnen faciliteren – met mogelijke gevolgen voor de positie van politieke partijen. Burgerparticipatie is daar één van. De zogeheten ‘participatiedemocratie’ heeft positieve kanten, maar is in een aantal opzichten ook problematisch. Hier is

van belang de depolitiserende effecten te memoreren op de lokale representatieve democratie en de rol die politieke partijen daarin spelen.¹⁵ Het tweede instrument is het bindend correctieve referendum, dat volgens de Staatscommissie als uiterste middel de representatieve democratie zou kunnen versterken.¹⁶ De corrigerende werking van een dergelijk referendum raakt vanzelfsprekend aan de representatieve spilfunctie die partijen in het politieke bestel innemen, doordat burgers direct – buiten hen om – aan het besluitvormingsproces kunnen deelnemen. Anderzijds zou alleen al de mogelijkheid van een dergelijk referendum de responsiviteit van partijen kunnen vergroten, wat hun intermediaire positie ten goede zou komen. Bovendien zouden partijen in de referendumcampagnes een mobiliserende rol kunnen spelen.

Zodoende zouden partijen hun band met de samenleving kunnen versterken.

Niet meer in een hokje | In de representatieve democratie is voor de partijen een cruciale rol weggelegd. Zij verbinden de samenleving met de staat, door preferenties van de burgers om te zetten in beleid. Deze spilfunctie van de partijen staat echter al geruime tijd onder druk, als gevolg van ontzuiling en individualisering, en de daaruit voortvloeiende maatschappelijke fragmentering. Partijen raken losser van de samenleving en worden afhankelijker van de staat. Zij mogen dan aan functieverlies leiden, een democratie kan evenwel niet zonder politieke partijen. Vanzelfsprekend kan aan de burger meer directe invloed worden toegekend, in praktische zin via burgerinitiatieven, of op het beleid via referenda, maar partijen blijven toch onmisbaar om het electorale proces en de parlementaire besluitvorming te structureren – met andere woorden: als schakel

in het representatieve proces zijn zij onontbeerlijk. Al zal dat niet makkelijk zijn, partijen kunnen wel proberen het verloren gegane terrein deels terug te winnen: door hun organisaties aantrekkelijker te maken, door te pogen niet-leden meer bij de partij te betrekken, door zich al dan niet in alianties scherper te profileren, enzovoort.

Stabiele verhoudingen zoals ten tijde van de verzuiling zullen daarmee evenwel niet terugkomen; de beweeglijk geworden kiezer laat zich niet meer in een hokje terugdringen.

Leve de echt gekozen burgemeester!

Eindelijk, het is gelukt!

Zeker weten doe je nooit iets in het leven en al helemaal niet als de Eerste Kamer zich moet uitspreken over de manier waarop we in Nederland burgemeesters benoemen. Bijna honderd jaar geleden ondernam de communistische aristocraat Willem van Ravesteijn de eerste poging tot modernisering. Na vele gestrande voorstellen was het nu D66-leider Rob Jetten die wetsvoorstel 34.716 voor een tweede lezing in de Eerste Kamer mocht verdedigen.

Het 'ja' betekent trouwens niet meer dan een kleine stap op een nog heel lange weg. De Tweede Kamer mag zelf beslissen hoe de burgemeester in de toekomst wordt benoemd. Is dat door de gemeenteraad, zonder wiens tussenkomst, nu al geen burgemeester meer wordt benoemd? Of is het, hou je vast, door de kiezer?

Voor die laatste keuze is geen meerderheid te vinden. Minister Ollongren heeft moeten beloven dat daar in elk geval in deze kabinetsperiode niet van zal komen. De Staatscommissie Parlementair Stelsel, beter bekend als de Commissie Remkes, komt een dezer dagen met aanbevelingen voor verbeteringen van het staatsbestel. En hoewel die commissie mede is ingesteld om uit te zoeken hoe de burger meer betrokken kan worden bij beleid en bestuur, ziet Remkes de gekozen burgemeester niet als een middel daartoe. De meerderheid van de burgemeesters zelf trouwens ook niet. Van de VNG-jaarcongreseditie van Benjamin Barbers legendarische boek *Als burgemeesters zouden regeren* werd vijf jaar geleden terughoudend, om niet te zeggen laetdunkend kennisgenomen en dat is volgens recente enquêtes niet veranderd. Onuitgesproken maar dominant is de vrees dat de traditionele carrièregang van een benoemde burgemeester van dorp naar stad nog meer dan nu een loterij wordt en dat populistische partijen het voor het zeggen zullen krijgen.

Dat is jammer. Mijn laatste reserve verdween als sneeuw voor de zon toen ik vijftien jaar geleden het debat leidde voor het referendum tussen de twee burgemeesterskandidaten in Leiden: de timide Henri Lenferink (PvdA) en de joyeuze Harry Groen (VVD). De laatste had die avond de lachers op zijn hand; de eerste werd het en hij is met instemming van de voltallige gemeenteraad aan zijn derde termijn bezig.

COLUMNIST Ton van Brussel is oud-journalist en oud-directeur van het Amsterdamse debatcentrum de Rode Hoed.

Interview met prof. dr. Alex Brenninkmeijer

Over het huis van de democratie zijn bewoners

Alex Brenninkmeijer laat graag zijn licht schijnen over de toestand van de democratie. Dat deed hij voorheen als Nationale Ombudsman en nu als hoogleraar. Brenninkmeijer is een beminnelijk man maar zijn boodschap liegt er niet om: het gaat goed met het huis van de democratie, maar minder met de bewoners van dat huis, politici en politieke partijen. Stelselwijzigingen kunnen helpen maar belangrijker nog is dat we allemaal iets meer moreel leiderschap vertonen.

Door Mirjam Kosten en Laurens Wijmenga

Staatscommissie Remkes buigt zich in haar eindrapport over het functioneren van de democratie in Nederland. Hoe vindt u dat het daarmee gaat? | “Het gaat heel goed met de democratie in Nederland. Het Sociaal en Cultureel Planbureau meet elk kwartaal de steun voor de democratie en die is in Nederland meer dan 95 procent. Dat is een heel goed resultaat. Maar ik maak altijd onderscheid tussen democratie en politiek, want met de politiek gaat niet goed. De waardering voor politici en het vertrouwen in politici en politieke partijen is laag en neemt structureel af. Dat vind ik zorgwekkend. De democratie kun je vergelijken met een huis, of zelfs met een tempel. Politici en politieke partijen zijn de bewoners van het huis van de democratie. Daarin kunnen ze zich goed of slecht gedragen. Men kan zich ook zeer slecht gedragen; denk even terug aan de Algemene Politieke Beschouwingen 2018.”

Bedoelt u dan het taalgebruik? | “Meer dan dat. De taal was, los van ‘rot op’, niet zo heel verschrikkelijk. Maar luister eens naar wat er gezegd werd. Mijn analyse gaat niet alleen over dat debat, in de breedte constateer ik dat de politiek niet goed functioneert. Ik maak me zorgen over de onafhankelijke controlerende rol van het parlement als volksvertegenwoordiging. De regeerakkoorden vormen een knellend verband nu meerderheidsvorming zo lastig is geworden. Als een coalitie uit twee partijen met samen negentig zetels bestaat, dan is er wel wat vrijheid mogelijk. Maar nu telt elke stem. Daarbij speelt ook mee dat politieke partijen zich moeilijk van elkaar kunnen onderscheiden. Daardoor bewegen ze zich meer richting marketing. De marketing, het verkopen van standpunten en beleid, gaat boven inhoudelijke, democratische discussies.”

Hoe kan het dat politici zo’n laag vertrouwen genieten zonder dat dit het vertrouwen in de democratie lijkt aan te tasten?

“Dat heeft te maken met de ideeën die men heeft bij democratie. Democratie wordt door mensen gezien als ‘vrijheid’ en als ‘invloed hebben op wat er gebeurt’. Die vrijheid is ook weer gebaseerd op die inspraak. Democratie is daarbij natuurlijk veel meer dan wat er in Den Haag gebeurt. Onze hele samenleving is democratisch; wij denken hoofdzakelijk democratisch. We bevinden ons in een levende democratie waar het ideaal van democratie sterk is. Maar het is de vraag of politici in die huidige context, vooral in Den Haag, in staat zijn een rol te vervullen die dit ondersteunt. Daar twijfelen steeds meer mensen aan. Ze zien een spel, een ritueel zonder argumenten. De discussie rond de afschaffing van de dividendbelasting maakt dat zichtbaar. Vanuit de samenleving klonk de roep om een

PERSONALIA
Prof. dr. Alex Brenninkmeijer was van 2005 tot en met 2013 Nationale Ombudsman. Nu is hij lid van de Europese Rekenkamer en faculteitshoogleraar Institutionele aspecten van de rechtsstaat aan de Universiteit Utrecht. Komend voorjaar verschijnt zijn nieuwe boek *Moreel leiderschap*.

inhoudelijk, open debat terwijl uiteindelijk iedereen wist: het is beslist, en gebeurt op basis van een krappe meerderheid. Dat doet enorm afbreuk aan het beeld dat mensen hebben van een goed functionerende democratie.”

Was dit vroeger dan anders? | “Waar-dering voor de politiek gaat op en neer en heeft een dagkoers: bij een groeiende economie is er meer vertrouwen en bij een stagnerende economie neemt het vertrouwen af. Maar er treden ook structurele veranderingen op die het vertrouwen doen afnemen. Ik had het over de marketingbenadering van veel politieke partijen. Daarin is het niet: wij hebben een ideaal en dragen dat uit, maar: we proberen in de media te komen met punten waarvan we denken dat ze bepaalde groepen kiezers trekken. Dat element hoort wel een beetje bij ons systeem, maar nu wordt het wel heel bont gemaakt. Het effectbejag lijkt vaak het belangrijkste. Politici hebben de neiging het intellect van de kiezer te onderschatten. De kiezer voelt heus wel aan of iets deugt of niet.”

Er is een gezegde dat stelt: een volk krijgt de leiders die het verdient. | “Nee, daar geloof ik niet in.”

Is het dan de schuld van politici? | “Ik denk niet in termen van schuld. Dat beeld past helemaal niet. Het gaat om systeem waarin politici systeemgedrag gaan vertonen. Als ik daar zat, zou ik dat ook doen.”

Wat doen digitale media met onze democratie? | “Die hebben een enorm effect. Alles is zichtbaar. Media willen

aandacht: aandacht zorgt voor lezers, luisteraars, kijkers en klikkers. De *clicks* hebben op dit moment de economische waarde. Dat betekent dat alles wordt gedaan om die te krijgen. De interactie met politiek op dit punt werkt heel slecht.”

Is politiek dan commercieel geworden? | “Het absurde en het afwijkende zijn altijd *mainstream* in de media. Dat leidt ertoe dat politici die iets absurds, gek of dwaas zeggen, de aandacht krijgen. Voor een gewoon goede politieke discussie is veel minder aandacht. Volgens mij zien mensen dat. De gevolgen? Veel mensen stemmen niet. Er zijn er die zich niet verkiesbaar stellen. De aanhang voor politieke partijen is te beperkt; dat zie je als je de lijsten voor de gemeenteraadsverkiezingen vol probeert te krijgen. Doordat mensen zich van de politiek afkeren, treedt er een enorme verarming op in het politieke bedrijf. Vele bekwame mensen gaan met reden niet in de politiek: omdat ze zich niet in die arena willen begeven.”

U hebt die wereld van dichtbij meege-maakt. Hoe kwam die op u over? | “Zeker, als rechter, hoogleraar bestuursrecht en ook als ombudsman. Het is een wereld die op zichzelf staat. Ik benader de politiek graag vanuit de systeemtheorie. Het gaat me niet om de onderdeeljes, maar om het systeem en de dynamiek daarin. Het systeem heeft een eigen kracht en als je daarin wandelt, gaat het systeem gewoon door. Om iets te veranderen, moet een systeeminterventie plaatsvinden. Je kunt niet zomaar binnenwandelen en zeggen: “misschien moeten we of x of y eens bediscussiëren”. Het systeem in Den Haag is sterk op macht en geld georiënteerd. Als ombudsman riep ik steeds: “maar burgers vinden waarden

belangrijker. Het verschilt wel welke waarden, maar kunnen jullie meer aandacht besteden aan waarden in verbinding met burgers.” Het kwartaalbericht van het SCP brengt altijd naar voren: hoe we met elkaar omgaan, daar zijn we trots en op en daar maken we ons zorgen over. Richt je daar dan op, als politiek.”

Staatscommissie parlementair stelsel denkt na over stelselwijzigingen om de democratie te versterken. Hebt u daar ideeën voor? | “Sterker nog, die heb ik ook meegegeven aan de commissie, bij een inspiratielunch. Tijdens hun broodjes heb ik verteld wat ik vond. En dat is: hef de Eerste Kamer op. Dat vond Thorbecke overigens ook al. Ik kom tot dat advies door te kijken naar het constitutioneel stelsel en de functies die daarin vervuld moeten worden. In dat stelsel is de toegevoegde waarde van de Eerste Kamer beperkt. Het is nodig dat de partijen inhoudelijk en diepgaand in debat gaan en daarbij afstand nemen van gevestigde posities en gevestigde belangen. Het afschaffen van de Eerste Kamer vraagt daarin nogal wat: de Eerste Kamer gaat uiteindelijk zelf over haar afschaffing. Wat we juist missen in het stelsel is constitutionele rechtsspraak.

Belangrijker nog dan dit soort wijzigingen vind ik het zoeken naar een evenwicht tussen de representatieve democratie, het stelsel met partijen, en de participatieve deliberatieve democratie. Daar wordt over de hele wereld mee geworsteld. We moeten iets doen om meer te profiteren van participatie en deliberatie en dat moet aanvullend zijn op de representatieve democratie. Nu lijkt het of alles via de representatieve democratie moet gebeuren. Maar dat lukt niet en leidt tot wantrouwen in de samenleving.”

Eerder noemde u hoe belangrijk de controlerende functie van het parlement is. Hebt u concrete aanbevelingen om die controlefunctie te versterken? | “Het gebeurt te vaak dat een Kamerlid met Kamervragen komt en dat hij of zij dan aan de minister vraagt: “wilt u dat laten onderzoeken?” Dat moet niet meer gebeuren. Die hele lawine van Kamervragen en spoeddebatten moet afgeschaft worden. Wist u dat er voor spoeddebatten een wachttijd van een half jaar is? In plaats daarvan moet de Kamer een strategische onderzoeksagenda ontwikkelen. Vervolgens moet niet de minister, maar de Kamer zelf onderzoek uit laten voeren. Dan ontstaat er gelijkheid in kennis. Nu wordt er te veel gesleuteld aan de uitkomsten van onderzoek, door ministers en ambtenaren. Richt een onderzoeksbureau in met, zeg, vierhonderd mensen. Geef als Kamer een onderzoeksvraag mee.”

Maar er zijn al zoveel instituten: Rekenkamers, de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid, het SCP, de Ombudsman, de Raad van State. | “Als er maar naar geluisterd werd... De Raad van State kan terecht klagen dat heel veel adviezen gewoon in de wind geslagen worden. Bovendien is het onjuist dat in dat soort instituten als de Rekenkamer en de Raad van State ook politieke benoemen plaatsvinden. Dat geldt voor al dat soort instanties. Ik wil geen mensen tekort doen; maar het systeem vind ik vreemd. Hoeveel procent van de bevolking is lid van een politieke partij? Tweeënhalf procent. Als benoemingen uit dat segment moeten komen, heb je dan de beste mensen?”

U noemt de rol van coalitiepartijen die te dicht op de regering zitten ‘verkleving van de macht’. De ChristenUnie zit in de coalitie. Wat wilt u ons als coalitiepartij op dat punt meegeven? | “Die vraag gaat over een beperkte tijd: de periode dat de ChristenUnie in de coalitie zit. Ik vraag me af of de ChristenUnie vanuit die positie echt iets kan doen aan het grote systeem dat ik schetste. Voor kiezers is het heel bevredigend wanneer, ondanks coalitiedeelname, er toch een redelijk en begrijpelijk verhaal naar voren komt over belangrijke onderwerpen. Coalitiepartijen moeten oppassen niet alleen met een vrome verpakking van het resultaat van de kabinetsformatie te komen. In plaats daarvan moeten ze blijven bijdragen aan het publieke debat over wat actueel speelt. Voor een fractieleider van een regeringspartij geldt: blijf ook het gezicht van je partij; een partij met een eigen verhaal. Dat verhaal mag nooit ten onder gaan in het coalitierumoer.”

Staatscommissie parlementair stelsel schrijft in de Tussenrapportage dat er gewerkt moet worden aan de weerbaarheid van de democratie. Daarbij gaat het om de weerbaarheid tegen antidemocratische krachten. In het Regeerakkoord en in de tussenstand van de commissie wordt dit vormgegeven als een verbod op antidemocratische partijen. Hoe kijkt u daartegenaan? | “Antidemocratische krachten kun je niet tegengaan met juridische middelen. In analyses van het afglijden van democratieën zie je dat die uitholling of afschaffing niet via formele kanalen verloopt. Het lijkt me prima om het burgerlijk wetboek symbolisch aan te passen, maar je zult zien dat als het er echt toe doet, het heel moeilijk wordt die bepaling toe te passen. Je kunt het dus wel doen, maar ik geloof niet dat het een oplossing is.”

Uw nieuwe boek *Moreel leiderschap* verschijnt begin volgend jaar. Welke eigenschappen en deugden hebben politici nodig? | “Een boek is moeilijk samen te vatten in een kort antwoord. Maar als ik echt naar de kern moet, dan gaat het over luisteren. Luisteren in plaats van spreken.”

Hangt de toekomst van de democratie af van de kwaliteit van leiderschap? | “Volgens mij is er sprake van erosie, een geleidelijk proces van afbrokkeling. De gevolgen daarvan kan niemand voorzien. De leiderschapsvraag is: hoe kunnen we, gegeven de moderne samenleving, moderne vormen van communicatie en gegeven globale ontwikkelingen in geopolitiek, migratie en klimaatverandering, in de Nederlandse context met elkaar goede keuzes maken? In het boek behandel ik een fragment uit de film over Nelson Mandela, *Invictus*. Als hij verkozen is en het presidentiële paleis binnenloopt, zijn de witte medewerkers aan het inpakken. Hij loopt naar binnen, ziet dat, en roept iedereen samen. Hij zegt: “Dames en heren, wij staan voor een heel moeilijk taak, we moeten een nieuwe samenleving opbouwen, nu. Denkt u dat u daar een bijdrage aan kunt leveren, blijf dan!” Dat vind ik een voorbeeld van moreel leiderschap. We zien te vaak dat mensen die een eventuele leidersrol zouden kunnen vervullen, eerder neergehaald dan aangemoedigd worden. Het gaat trouwens niet om één figuur die ons zou moeten leiden. Mijn stelling luidt: zou iedereen maar een beetje meer moreel leider worden, dan krijgen we een betere samenleving.”

Is dat belangrijker dan stelselwijzigingen in ons democratische systeem? | “Als je prioriteiten moet stellen, absoluut!”

Een weerbare democratie. Hoe houden we autocraten tegen?

Er verschijnen de laatste twee jaar zoveel boeken over de ondergang van de democratie dat het bijna een apart genre wordt. Die boeken hebben onheilspellende titels als *How democracies die*, *De ontmanteling van de democratie* en *De weg naar onvrijheid*. Je zou kunnen denken dat het in Nederland zo'n vaart niet loopt. Echter, de Staatscommissie parlementair stelsel concludeert in haar tussenrapportage dat het “een misvatting” en “naïef” is om te denken dat de Nederlandse democratische rechtsstaat immuun zou zijn voor gevaren van buiten *en* van binnen. Vervolgens stelt de commissie dat “een zichzelf respecterende democratische rechtsstaat zich [behoort] te beschermen tegen krachten die erop uit zijn hem te ondergraven”¹. Het denken hierover is in Nederland en daarbuiten in ontwikkeling, onder de noemer ‘weerbare democratie’. De kern van het concept is dat het mogelijk is gebleken om het democratische systeem te misbruiken om vervolgens de democratie af te schaffen en in te ruilen voor een autocratisch regime. De vraag voor de ChristenUnie is: zoeken we de weerbaarheid van de democratie in de samenleving zelf, of is het ook nodig die wettelijk verankeren?

Door Mirjam Kosten

De democratie staat wereldwijd onder druk; reden genoeg om ons ook in de Nederlandse context te beraden op de weerbaarheid van onze democratie. Die bezinning is in de politiek al langere tijd gaande. In 1936 schreef George van den Bergh zijn oratie over precies dit thema. Zijn interesse had alles te maken met de opkomst van Hitler in de wankele Weimarrepubliek. Decennia later, in 2006, laaide de discussie op omdat toenmalig minister van justitie Piet-Hein Donner in een interview met *Vrij Nederland* stelde: “Als twee derde van alle Nederlanders morgen de sharia zou willen invoeren, dan moet die mogelijkheid toch bestaan?”² Die uitspraak kwam hem op scherpe kritiek te staan, en in de Kamer zegde hij toe dat juist te willen voorkomen. Begin datzelfde jaar kwam het CDA met de nota *Alles van waarde is weerbaar*; waarbij de titel een variant is op Luceberts poëtische woorden dat alles van waarde weerloos is. Het rapport bevat voorstellen om de democratische rechtsstaat te versterken. In 2015 kwam er een motie³ van het CDA om shariapartijen te verbieden. Die motie kreeg onder meer steun van de VVD, SGP en PVV. Nadat in de titel ‘shariapartijen’ vervangen werd door ‘antidemocratische partijen’ werd de motie ook ondersteund door de ChristenUnie; de tekst van de motie had het nog wel over de sharia. Het proefschrift van dr. Bastiaan Rijpkema zette het thema opnieuw op de academische en politieke agenda. In *Weerbare democratie* (2015) presenteerde hij een rechtvaardiging voor het verbieden van antidemocratische politieke partijen. Waar in 2015 specifiek naar antidemocratische invloeden uit de islam gekeken werd, heeft de discussie zich nu verbreed. Ook gaat het niet alleen meer over het omverwerpen van de democratie, maar ook over ‘democratische uitholling’ en ‘fake democracy’: regeringen die zich presenteren als democratie, maar waar achter de schermen geen sprake is van vrije verkiezingen of van scheiding der machten.

Wanneer is de democratie in gevaar? | In de academische wereld wordt volop gepubliceerd over de rechtvaardiging en de toepasbaarheid van weerbare democratiemaatregelen. De ultieme maatregel is het verbod op antidemocratische groeperingen en partijen; de meningen daarover zijn verdeeld. Uit zowel de academische als de politieke discussies over het onderwerp wordt duidelijk dat hoe je over de weerbare democratie denkt, altijd raakt aan welke opvattingen over democratie je huldigt. Wie de democratie ziet als ideeëncompetitie en als formele besluitvormingsprocedure waarbij de meerderheid plus één geldt, is de verdediging van de democratie een non-issue. Wie vrijheden en mensenrechten – dus ook de rechtsstatelijke kant – als essentieel

AUTEUR
Mirjam Kosten is eindredacteur van *Groen*. Ze schreef in 2014 een master-scriptie over o.a. antidemocratische opvattingen in orthodox-religieuze kringen en de politieke reactie daarop.

onderdeel van de democratie ziet, zal de aantasting van grondrechten als heikel punt voor het voortbestaan van de democratie zien. Rijpkema voegt daar in zijn proefschrift nog een nieuwe positie aan toe: de essentie van democratie is volgens hem de mogelijkheid om ontwikkelingen te corrigeren. Democratie is daarmee het kader waarbinnen zelfcorrectie mogelijk is; daarom moet dat kader blijven bestaan. Wanneer dat element van zelfcorrectie in het gedrang is, wordt het volgens Rijpkema wenselijk een partijverbod in te voeren.

Weerbare democratie en de ChristenUnie | Ook binnen de ChristenUnie valt de term ‘weerbare democratie’ steeds vaker. De handtekening van de ChristenUnie staat onder een regeerakkoord waarin te lezen staat: “Onze democratische rechtsstaat moet weerbaarder worden gemaakt tegen radicale antidemocratische krachten. De verbodsbepalingen voor radicale organisaties die tot doel hebben om onze democratische rechtsstaat omver te werpen of af te schaffen, worden uitgebreid door aanpassing van art 2:20 BW.”⁴ In de nieuwe beginselverklaring van de ChristenUnie staat over het thema: “De overheid dient zich krachtig te verweren wanneer de vrijheid wordt bedreigd. Een democratie zoekt haar weerbaarheid ten diepste in de publieke moraal. Mensen die metterdaad onvrijheid vestigen worden ook metterdaad een halt toegeroepen. In de strijd tegen onrecht en onvrijheid dienen we onszelf nooit te verlagen door zelf wapens van onrecht en onvrijheid te grijpen.”⁵ Oud WI-medewerker Geert Jan Spijker noemde in zijn afscheidsrede dat “een democratisch ethos, een cultuur van vrijheid, nooit door regels kan worden gegarandeerd.”⁶ Deze verschillende posities

stellen ons voor de vraag: zoeken we binnen de ChristenUnie de weerbaarheid van de democratie in de samenleving zelf, of is het ook nodig die wettelijk verankeren? In het volgende formuleer ik een aantal aandachtspunten die volgens mij van belang zijn in ons denken en spreken over de weerbare democratie. Het thema trek ik daarin veel breder dan alleen het voorgestelde partijverbod. De weerbaarheid van de democratie raakt immers niet alleen aan de formele kant van de democratie, maar ook aan de geest van de democratie.

1. Blijf de spanning benoemen en vooral voelen

Het thema ‘weerbare democratie’ heeft iets ongemakkelijks. Het verdedigen, weerbaar maken van democratie gebeurt namelijk met middelen die juist niet bij de democratie horen: het uitsluiten of verbieden van partijen, bijvoorbeeld. Het is het in naam van de vrijheid beperken van de vrijheid. Die spanning wordt in de verhandelingen over het thema niet opgeheven. Het lijkt me cruciaal dat we die blijven benoemen en dat dilemma ook als dusdanig blijven voelen.

2. Vertrouw niet te veel op een wettelijke verankering van een partijverbod

In het regeerakkoord wordt voorgesteld het Burgerlijk Wetboek aan te passen om antidemocratische organisaties of partijen te verbieden. Er ligt nog geen wetsvoorstel, en derhalve kan ik dat hier ook niet beoordelen. Experts zijn het er wel zo ongeveer over eens dat het ontzettend moeilijk gaat worden voor de rechter om te werken met een wetsvoorstel over deze materie. Er zijn voorbeelden die laten zien dat antidemocraten in een uitgehold systeem een eigen route gaan. Daarnaast presenteren autocraten-nieuwe-stijl zich vaak als voorvechters van de democratie.

Wie kiest voor een verbod op antidemocratische partijen, moet er dus vooral niet op vertrouwen dat zo'n verbod de democratie kan redden. Als het op zo'n wet aan moet komen, is het wellicht al te laat voor de geest van de democratie.

3. Wees zuinig op het label 'antidemocratisch'

Het gevaar is levensgroot dat maatregelen niet alleen genomen worden om het voortbestaan van de democratische rechtsstaat, en wel erg goed uitkomen bij de machthebber van dat moment. De uitdager van de democratie is meestal tegelijkertijd een uitdager van de gevestigde orde. Is ons idee van de democratie in steen gegrift of is er best een alternatief mogelijk, zonder daarmee democratische principes in gevaar te brengen? Er zijn tientallen variaties in te vinden in de vormgeving van de democratie in landen die we als democratisch bestempelen. Hoeveel ruimte is er voor systeemkritiek, zonder dat de aanzegger beticht wordt van antidemocratisch denken? Daarbij denk ik even terug aan de Algemene Politieke Beschouwingen, waar Thierry Baudet (FvD) zich minachtend uitliet over de gang van zaken in de Tweede Kamer. Dat was bijzonder kritisch, maar niet antidemocratisch. De fractievoorzitters buitelden echter over hem heen alsof hij voorstelde de Kamer per direct te ontbinden. Laten we zuinig zijn op het label antidemocratisch en het niet lichtvaardig op politieke rivalen plakken.

4. En nog een keer: wees zuinig op het label 'antidemocratisch'

In Nederland denken we vanouds vrij formeel en juridisch over de democratie. De laatste jaren verschuift dat denken in een democratiedefinitie die steeds meer geladen is met ideeën over het goede

leven. Bij zijn afscheid uit de politiek signaleerde André Rouvoet de omgekeerde beweging. In reactie daarop schreef hij: "In mijn ogen is de ware democratie een materiele democratie. In een echte democratie is er ten principale ruimte voor minderheden en voor hun opvattingen en gedragingen. Een echte democratie is dus verbonden met vitale en betekenisvolle grondrechten."⁷ Vanuit onze politieke traditie en onze politieke positie is dat een goed uitgangspunt. In relatie tot de weerbare democratie zou zo'n heel brede democratieopvatting – stel dat zo'n verbod op antidemocratische partijen er komt – ertoe kunnen leiden dat een partij als de PVV op grond van het islamstandpunt verboden kan worden. Voor de SGP is een theocratie de ideale staatsvorm. Hoeveel ruimte is er om af te wijken van de lofzang op de democratie? Immers: hoe materiëler, hoe gevulder de definitie van democratie, en hoe eerder een partij niet- of antidemocratische genoemd kan worden.

5. Wees een democraat

Goede politiek kan de autocratische afslag niet altijd voorkomen; slechte politiek brengt de autocratische afslag meestal dichterbij. Het systeem democratie rust op de geest van de democratie; op een democratische gezindheid. Een weerbare democratie is een democratie waarin politici en burgers zich oefenen in democratisch handelen en denken. In *De ontmanteling van de democratie* schrijft Marcel ten Hooven over die geest van de democratie. Die geest noemt Ten Hooven 'beschaving', en die bestaat uit: acceptatie van verdeeldheid, verantwoordelijke politici en kiezers, en tolerantie voor wie een andere moraal, godsdienst of politieke overtuiging heeft. Ook gaat het om de juiste focus: beoordelen wat er toe doet

en wat niet.⁸ Roel Kuiper schrijft eerder in dit blad dat de democratie niet kan zonder een "moreel fundament, zonder respect, naastenliefde, echte tolerantie, de wil om het goede voor allen te zoeken en niet het eigenbelang voorop te stellen." Fractievoorzitter Gert-Jan Segers stelde het zo: "Je toont je een ware democraat als je in de positie bent de vrijheid van een minderheid in te perken, maar besluit dat niet te doen"⁹. Wees een democraat, en laat zien dat de democratie iets moois is.

6. De democratie is mooi – en rommelig, traag en teleurstellend

Wie te hoog opgeeft van democratie zonder dit te benoemen, en wie een verkiezingsprogramma presenteert als een belofte, schept zelf de teleurstelling in de democratie. Voor de autocraat is alles maakbaar: hij kan doen wat hij wil, ongehinderd door wetten of praktische bezwaren. Dat zorgt ervoor dat autocraten zich kunnen opstellen als sterke leiders en als daadkrachtige veranderaars. De democratie steekt daarbij bleekjes af: ze is traag, reactief en werkt via compromissen. Teleurstellingen horen daarom bij het systeem. Voor de weerbaarheid van de democratie is het van belang dat we deze kant van de democratie belichten. Dat de democratie iets goeds is, spreekt niet vanzelf. Daar is tekst en uitleg bij nodig, naast een toelichting op de onbevredigende kanten van de democratie. Menno Hurenkamp verwoordde het wat plastisch maar *to the point*: "[De democratie] is eerder een darmstelsel, waar niet alleen hoop en verlangen, maar ook eer, afgunst en ergernis in energie worden omgezet. Niet alle geluiden en niet alle producten van dat darmstelsel doen prettig aan, maar zonder gaat het niet. De maatschappelijke onvrede is een onvermijdelijk bijproduct

van een samenleving met zoveel mogelijkheden als de onze."¹⁰

7. Niet elke verandering is geen verbetering

We zijn binnen de ChristenUnie geneigd het te hebben over de geest van de democratie. Laten we het stelsel niet vergeten. In een recensie in dit blad leest u dat de confessionelen niet bepaald voorop liepen bij de invoering van het vrouwenkiezersrecht. De ChristenUnie was tegen het raadgevend referendum. We zijn tegen de gekozen burgemeester. Het ligt in de lijn de verwachting dat de ChristenUnie, zoals in het openingsartikel geschetst, vooral naar de waarden van de democratie kijkt. Goede redenen daargelaten, we moeten niet bij voorbaat tegen elke stelselverandering te zijn. Het rapport van de Staatscommissie parlementair stelsel biedt een goede gelegenheid om met elkaar in gesprek te gaan over of ook stelselwijzingen kunnen bijdragen aan een beter functionerende democratie.

Interview met prof. dr. Luke Bretherton

‘Democratie is een daad van liefde’

In dit interview laten we de invloedrijke Britse theoloog Luke Bretherton aan het woord. Bretherton deed onderzoek naar hoe je vanuit het christelijk geloof kunt bijdragen aan het publieke debat en de politiek. Volgens Bretherton is democratie veel meer dan wat er in parlementen gebeurt: een goede samenleving begint bij een actief maatschappelijk middenveld. Het goede nieuws is dat je dat kunt organiseren. Dat gebeurt wereldwijd onder de noemer Broad Based Community Organizing (BBCO) dat in Nederland niet in die vorm bestaat. Ook breekt Bretherton een lans voor meer populisme – democratisch populisme dan.

Door Esther Paul-Jonker

U schreef een boek over Broad Based Community Organizing (BBCO) en waarom dit een inspiratiebron voor christenen in de politiek kan zijn. In Nederland is BBCO helemaal onbekend. Kunt u ons daarom uitleggen waar BBCO vandaan komt?

“BBCO is in de jaren veertig van de vorige eeuw in de Verenigde Staten ontstaan. De activist Saul Alinsky trok de arme wijken van Chicago in, waar fabrieksarbeiders in erbarmelijke omstandigheden woonden. Hij probeerde daar op te komen voor betere leef- en werkomstandigheden door mensen via organisaties als scholen, kerken, vakbonden en dergelijke te mobiliseren. Daarom heet het ook *community organizing*, het is een vorm van het maatschappelijk middenveld mobiliseren. Wereldwijd bestaat BBCO inmiddels uit zo'n zestig organisaties.”

Hoe gaat BBCO te werk? | “Het belangrijkste doel van BBCO is om in de ongelijke en onrechtvaardige verhoudingen van de moderne stad te streven naar een goede samenleving. Dat doet het door een stem te geven aan mensen die normaliter buiten het politieke systeem en de besluitvorming staan. BBCO brengt deze mensen bij elkaar en geeft ze mogelijkheden in handen om te strijden voor alles wat zij nodig hebben voor een bloeiend bestaan. Alinsky zag dit als een manier van democratie bedrijven, die ook echt recht doet aan de bedoeling van democratie. Wanneer we democratie daadwerkelijk meer willen laten zijn dan een dictatuur van een gekozen politieke elite, dan moeten mensen ook inspraak hebben buiten verkiezingen om. Zij moeten zich ook dan kunnen uitspreken over beslissingen die hen aangaan. In de Nederlandse traditie van het polderen is die focus op het maatschappelijk middenveld terug te zien. Het verbaast me daarom niet dat BBCO in Nederland verder niet bekend is geraakt.”

Wat heeft u geleerd uit uw onderzoek naar BBCO? | “Mijn belangrijkste inzicht is, dat we politiek weer moeten gaan zien als het met elkaar in gesprek gaan over wat samenleven inhoudt. Politiek is nu eenmaal ten diepste het vormen en in stand houden van een samenleving tussen mensen die gelijk zijn *en* mensen die anders zijn. Alleen als we met elkaar willen samenleven, kan iedereen daadwerkelijk gedijen. Het alternatief is dat we elkaar naar het leven staan of structuren ontwikkelen om te heersen over wie anders is dan wij. Dat laatste komt overigens in onze moderne wereld helaas maar al te vaak voor.”

PERSONALIA
Prof. dr. Luke Bretherton gaf les aan King's College in Londen en was in Londen ook in de lokale politiek actief. Inmiddels is hij Professor of Theological Ethics aan de Amerikaanse Duke University. In 2015 schreef hij *Resurrecting Democracy: Faith, Citizenship and the Politics of a Common Life*.

U heeft het in uw boek over BBCO als een 'politiek van samenleven'. Wat bedoelt u daar precies mee? | "Het goede leven, waarin mensen gedijen, kun je niet simpel reduceren tot individueel geluk. We zijn allemaal kwetsbare, van elkaar afhankelijke schepselen. Mensen kunnen alleen tot bloei komen als ze ingebed zijn in rechtvaardige en liefdevolle vormen van samenleven."

Waarom is een 'politiek van samenleven' cruciaal voor een democratie? | "Een werkelijk goed leven kan niet steunen op de overheersing van anderen. Daarom is het met elkaar antwoorden vinden op onze gedeelde problemen zo belangrijk. Dat kunnen alleen antwoorden zijn waarin we laten zien dat de belangen van ieder mens afzonderlijk zijn verweven met de belangen van iedereen."

In dit boek en ook op andere plekken wijst u op luisteren als een belangrijke politieke deugd. Kunt u uitleggen waarom? | "Echte democratische politiek zou moeten uitgaan van wat mensen al doen, van hoe ze hun onderlinge relaties vormgeven en wat ze samen van waarde achten. Je moet niet beginnen met een oplossing of beleid, maar met luisteren naar mensen die het meest geraakt worden door een beslissing. Luisteren is noodzakelijk als je tot een wijs oordeel wilt komen over wat we op dit moment, met deze mensen en op deze plek moeten doen. En dat laatste is toch wat we in de politiek doen. Luisteren is daarom de basis voor het leren samenleven met vreemden, maar raakt als deugd gemakkelijk verwaarloosd en buiten beeld. We zijn in onze politieke systemen het luisteren verleerd. Theologisch gezien is luisteren

echter de centrale deugd in een politiek waarin trouw, liefde en gerechtigheid de onderliggende waarden zijn. In het bijzonder geldt dat voor het luisteren naar de arme en de vreemdeling, naar kwetsbare mensen die in onze maatschappij vaak geen stem hebben."

Op welke manier zou luisteren een rol kunnen spelen in onze democratische politiek in het algemeen en voor ons als politieke partij in het bijzonder? | "Om echt te kunnen luisteren, moeten we de gene die voor ons zit serieus nemen en de specifieke situatie in acht nemen. Politiek handelen dat wordt geboren uit luisteren, handelt in het vertrouwen dat anderen die niet hetzelfde zijn als ik, mij toch iets te leren zouden kunnen hebben. Het vereist de nederigheid om te erkennen dat ik het, ondanks het gelijk van mijn punt of de logica van mijn programma, ook mis zou kunnen hebben. En dat ik niet alle wijsheid in pacht heb als het gaat over het goede leven. Zo denken staat in contrast met veel polariserende geluiden in onze huidige politiek.

Het betekent ook dat je goed moet kunnen overwegen wat werkelijk het goede is voor jezelf of voor je gemeenschap en ook dat je goede raad van anderen moet kunnen herkennen en ontvangen. Ook al zijn dat mensen met heel tegengestelde ideeën of soms zelfs je tegenstanders. Er bestaat een symbiotische samenhang tussen enerzijds een goed democratisch debat, waarin we raad kunnen geven of ontvangen door te luisteren naar anderen, en anderzijds het komen tot wijze oordelen. Een parlementair systeem dat stevig debat toestaat en uitnodigt tot samenwerking over partijgrenzen heen, institutionaliseert deze manier van werken."

Als we luisteren serieus nemen in de politiek, dan betekent dat aandacht geven aan wat anderen te zeggen hebben, ook 'de gewone man in de straat'. Het zijn vooral populistische partijen die deze geluiden weten te mobiliseren. U vindt dan ook dat populisme ten onrechte vaak een negatieve bijklank heeft. Waarom? | “In onze tijd zien velen populisme als een negatief verschijnsel, als iets van de marges en als een teken van democratisch verval. Het is een scheldwoord geworden, waarbij het gewone volk wordt weggezet als ongeschoold en vulgair, in tegenstelling tot een geschoolde en beschaafde elite. In zo'n opvatting zouden gewone mensen niet mogen regeren, slechts de geschoolde elites zijn de legitieme leiders. Er bestaat ook een onuitgesproken en ondemocratisch wantrouwen onder de critici van het populisme, of gewone mensen eigenlijk wel mogen regeren. Als zij aan de macht zijn, vragen de critici zich af, zullen ze dan het politieke leven verruimen of tot chaos maken? Tegelijkertijd bestaat er een tegengesteld wantrouwen onder veel gewone mensen, dat onze elites niet in staat zijn om het algemeen belang te dienen, omdat zij alleen maar hun eigen belangen navolgen. Maar het zijn beide vooronderstellingen die niet algemeen opgaan.”

U stelt ook dat BBCO een goede vorm van populisme is. Een democratisch soort populisme, dat we volgens u moeten onderscheiden van antipolitiek populisme, zoals we dat in onze tijd maar al te vaak zien. Wat is volgens u het verschil tussen die twee? | “Populisme heeft als verschijnsel van oorsprong geen ideologische lading. Het komt in alle hoeken van het politieke spectrum voor en je kunt het dus niet indelen als links of

rechts. We kunnen daarom beter onderscheid maken tussen democratische en autoritaire vormen van populisme, tussen wat ik democratisch populisme en antipolitiek populisme noem.

Democratisch populisme zoekt per definitie naar veelkleurigheid. Ze wil totalitaire monopolies van bijvoorbeeld de staat of de markt tegengaan. Antipolitiek populisme versmalt daarentegen zijn definitie van wat wij als volk gezamenlijk hebben, door scherpe tegenstellingen over wie er wel en niet bij 'het volk' horen. Net als alle andere vormen van politiek kan populisme dus vergiftigd raken. Democratisch populisme zoekt naar vormen die samenleven bevorderen en mensen een stem geven. Antipolitiek populisme is daarentegen slecht voor een democratie, omdat dit het belang van het volk volledig gelijk stelt met de belangen van een beperkte groep en niet met wat iedereen ten goede komt.”

Als we kijken naar de huidige context van de ChristenUnie, dan zien we een kleine christelijke politieke partij die in de regering zit. Dat is op wereldschaal gezien een bijzondere positie. In onze partij is er een debat gaande over hoe religieus wij ons zouden moeten uiten in ons politieke werk. Hoe denkt u daarover? Binnen BBCO worden mensen bijvoorbeeld aangemoedigd om zich expliciet religieus te uiten en hun religieuze identiteit niet te verhullen. | “Ik denk dat je als politieke partij daarin een andere afweging maakt dan de mensen die deelnemen aan BBCO. BBCO werkt samen met organisaties die expliciet religieus zijn, zoals kerken, moskeeën en synagogen. Deze instituties moeten hun identiteit en publieke opvattingen kunnen uitdrukken in taal die direct voortkomt

uit hun geloofstraditie of geloofspraktijken. De afweging die een politieke partij moet maken, is of ze een breed podium wil zijn voor het hele volk of dat ze naar meer macht voor een specifieke doelgroep streeft. Als je er wilt zijn voor het hele volk, dan zul je bewegen richting een politiek van gedeelde belangen en een gedeelde taal. Een taal die verbindend werkt in het dagelijkse leven en de tradities van alle mensen over wie je wilt regeren; niet alleen van degenen die het dichtst bij jouw eigen visie staan. Dit betekent overigens niet zozeer dat je aan zelfcensuur moet doen, maar meer dat je afgestemd wilt zijn op de taal van je medeburgers. Zulke taal is niet exclusief religieus – maar het hoeft ook zeker niet expliciet a-religieus te zijn. Wanneer je als partij echter wilt regeren als behartiger van één bepaalde groep, in plaats van het gehele volk, dan streef je vaak naar ideologische zuiverheid en naar een gevoel van saamhorigheid. Je gebruikt dan een taal die aansluit bij de religieuze of ideologische overtuigingen van je specifieke doelgroep. Laat ik daarom de vraag omdraaien en aan jullie zelf stellen: zijn jullie een partij die zoekt naar het goede voor het gehele volk of handelen jullie slechts in het belang van één bepaalde groep?”

Tot slot ben ik benieuwd naar uw visie op de rol van christenen in de politiek. Wat hebben christenen specifiek bij te dragen aan democratische politiek? “Bij democratische politiek hoort de erkenning dat mensen meerdere loyaliteiten en roepingen kennen en dat ze hun vervulling ook buiten het politieke of economische domein vinden, bijvoorbeeld in hun religie. Die meerdere loyaliteiten en roepingen zijn vitaal voor een democratie. Een democratie heeft mensen

nodig die in veel uiteenlopende deugden zijn gevormd: mensen die hebben geleerd te luisteren naar en te leven met anderen die anders zijn dan zichzelf. Een democratie heeft ook mensen nodig die kunnen spelen en rusten en nadenken over de diepere vragen van het leven, bijvoorbeeld vragen naar de zin en het doel ervan. Als je democratie zo beschouwt, als het ruimte geven aan elkaar en samen zoeken naar het goede, dan is het liefdewerk. Haal de liefde eruit en het werkt niet meer. Christelijke politici dragen een bijzondere verantwoordelijkheid om te benadrukken en te laten zien hoe democratie een daad van liefde kan zijn. Ze kunnen wijzen op de begrensde mogelijkheden van de economie en politiek als het aankomt op het tot bloei brengen van mensen. Tegelijkertijd zijn zij in staat om politiek en economie te plaatsen binnen een bredere visie op de bedoeling van het menselijk leven. Zo brengen ze de christelijke liefde in de politiek in de praktijk.”

Verdiepen.

Staatscommissie Remkes

Directe aanleiding voor dit themanummer vormt het werk van Staatcommissie Remkes; de commissie die de opdracht meekreeg om te onderzoeken “of ons parlementaire stelsel nog goed werkt, en of dit toekomstbestendig is.” 13 december verscheen het rapport; het is te downloaden en te bestellen via www.staatscommissieparlementairstelsel.nl

Marcel ten Hooven | *De ontmanteling van de democratie. Hoe de kunst van het samenleven verstoord raakt - en wat eraan te doen*
Amsterdam: Arbeiderspers 2018 | 256 pagina's

“De democratie is simpelweg een manier om fatsoenlijk met elkaar om te gaan. Behalve op een stelsel van formele regels, procedures en instituties rust zij op een sociaal bewustzijn, het besef dat je met anderen leeft en lang niet altijd het laatste woord zult hebben of volledig je zin zult krijgen.” (14).

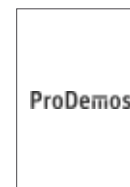
Steven Levitsky en Daniel Ziblatt
How democracies die. What history tells us about the future
New York: Viking 2018 | 312 pagina's

Er verschenen dit jaar veel boeken over het afglijden van democratieën. *How democracies die* laat helder zien dat er patronen zijn die zich herhalen. Daarom kunnen we maar beter op de hoogte zijn van die patronen. Het boek bevat fascinerende voorbeelden van hoe nu en in het verleden autoritaire leiders de wereld naar hun hand zetten.

Bastiaan Rijkema
Weerbare democratie. De grenzen van democratische tolerantie
Amsterdam: Nieuw Amsterdam 2015 | 335 pagina's

In het regeerakkoord, in het verkiezingsprogramma van de ChristenUnie en in de nieuwe beginselverklaring staan passages over de weerbaarheid van onze democratie. In 2015 schreef dr. Bastiaan Rijkema er zijn proefschrift over. Het boek bevat de geschiedenis en de rechtvaardiging van een partijverbod op antidemocratische partijen.

Pro Demos, Huis voor democratie en rechtsstaat
Hofweg 1-H,
2511 AA Den Haag

Als de democratie ons lief is, moeten we ons er in blijven verdiepen en die kennis ook overdragen aan jongere generaties. ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat, gevestigd in Den Haag, is een toegankelijk educatiecentrum dat voor jong en oud de relevantie van de democratische rechtsstaat duidelijk maakt. Ook de website www.prodemos.nl is een bezoek waard.

Boeken.

42 Groot onderhoud aan de democratie

Recensie: *The People vs. Democracy*

44 Het 'vrouwenvraagstuk' en de confessionelen

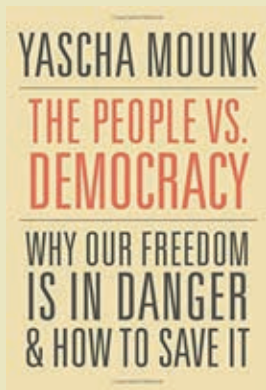
Recensie: *Wat komen jullie hier doen?*

46 Mekka in Amsterdam

Recensie: *Christian Hospitality and Muslim Immigration in an Age of Fear*

Groot onderhoud aan de democratie

Door Wouter de Jong, burgemeester van Houten

Yasha Mounk

The people vs. democracy, why our freedom is in danger & how to save it

Harvard University Press 2018

400 pagina's

Yasha Mounk geeft een analyse van de opkomst van het populisme en de dreigende teloorgang van de democratische rechtstaat. Ook biedt hij perspectieven om deze dreiging af te wenden. In het boek worden twee uiteenlopende ontwikkelingen geschetst. Enerzijds is er de opkomst van democratieën zonder fundamentele rechten: het Turkije van Erdogan, het Rusland van Putin, en naar het aanziet ook Hongarije en Polen. Anderzijds is er de beweging naar rechtsstaten waar door de culturele en economische elites de werking van de democratie wordt ingeperkt met een beroep op niet of minder democratische instituties en afspraken. Denk daarbij aan de eisen van ECB en IMF aan Griekenland of van de Europese Commissie aan de Italiaanse begroting. Om de democratie voor beide vormen van uitholling te behoeden, is grondig onderhoud hoogstnoodzakelijk.

De strijd tussen Clinton en Trump was de ultieme expressie van de genoemde tweedeling. Clinton was de kandidaat van de geglobaliseerde elite in de VS, terwijl Trump zich verzet tegen internationale verdragen en met de hefboom van de meerderheid plus één de rechtsstaat naar zijn hand zet. Mounk laat nog een gevaar zien: een steeds

kleiner deel van de samenleving ziet democratie en rechtsstaat als onopgeefbaar. Van de jonge Amerikanen en Britten vindt inmiddels al ruim veertig procent een dictatuur een realistische staatsvorm.

Waar komt dit allemaal vandaan? Mounk ziet drie oorzaken. In de eerste plaats stellen *social media* buitenstaanders als Beppe Grillo en Donald Trump in staat om hun eigen waarheden te creëren en de gevestigde media weg te zetten als nepnieuws of vijanden van het volk. Ten tweede ervaart de 'gewone man' al decennia geen koopkrachtverbetering ondanks groei van de geglobaliseerde economie, terwijl ondertussen de welvaartsstaat wordt afgebouwd. Ten derde is de culturele en economische elite losgezongen van de nationale en culturele wortels die voor een groot deel van de samenleving wel belangrijk zijn. Ondanks de EU is een Italiaan nog steeds geen Nederlander en een Fransman geen Duitser.

Mounk draagt oplossingen aan. Zo heeft hij het over het 'temmen van het nationalisme', en over 'inclusief patriotisme'. Hij vult dat globaal als volgt in: vrijheden en rechten gelden voor iedereen in een natie, ook voor alle minderheden dus. Tegelijk moet er dan wel weer controle over grenzen zijn en moet immigratie beheerst worden.

'*Fixing the economy*' is een volgend uitgangspunt. Daarmee bedoelt hij dat de 'gewone man' weer de effecten van welvaartsgroei moet gaan ervaren. Mounk benoemt drie speerpunten. Een belastingstelsel dat lasten verschuift van arbeid en winst naar bezit en omzet, geeft de natiestaat een betere grip op geldstromen en verdeelt de lasten rechtvaardiger. Een verrassend, maar daarom niet minder terecht punt is het remmen van de kosten van huisvesting. In de hele westerse wereld stijgen de huizenprijzen en huren de pan

uit. Starters in Londen geven al 72 procent van hun inkomen aan wonen uit. In onze Randstad gaat dat ook al naar de vijftig procent. De kosten van wonen vreten aan de koopkracht. Dat heeft twee hoofdoorzaken, gelegen in overheidsbeleid: de hypotheekrenteaftrek en het restrictieve bouwbeleid. Het één jaagt de prijzen op en het ander de schaarste. Aan beide valt iets te doen. Het derde speerpunt is het aanjagen van innovatie door investeren in onderzoek en ontwikkeling. Overheden en bedrijven in de westerse wereld besteden een afnemend deel van hun uitgaven aan onderzoek en ontwikkeling. De groei in arbeidsproductiviteit is navenant gestagneerd. Hogere productiviteit en een hervormd belastingstelsel bieden vervolgens de (financiële) basis voor het hervormen van de welvaartsstaat, die niet alleen bescherming moet bieden aan de traditionele werknemer, maar ook aan al die nieuwe vormen van arbeid en zelfstandigheid die passen bij een moderne economie.

Ten slotte ziet Mounk een grote rol voor het opnieuw opbouwen van burgerschapsbesef. Jongere generaties moeten weer doordrongen worden van het belang van de rechtsstaat en haar instituties. Versterking van de weerbaarheid van de democratie is daarvan het doel. Het geleidelijk inperken van vrijheden gaat in eerste instantie immers steeds via democratische weg.

Een hernieuwd positief toekomstperspectief, de onderkenning van de identiteit van de natiestaat en het herstellen van vertrouwen in de werking van de democratische rechtstaat gaan zo hand in hand met het erkennen van de realiteit van een geglobaliseerde wereld.

Ik zie hier het begin van een politiek programma dat uitstekend past bij het hoopvol realisme van de ChristenUnie.

Het ‘vrouwenvraagstuk’ en de confessionelen

Door Merith Reinders, Masterstudent Holocaust and Genocide Studies

Sophie van Bijsterveld & Hillie van de Streek (red.)

Wat komen jullie hier doen? Vrouwenkiesrecht tussen geloof, politiek en samenleving - 1883-2018

Valkhof Pers 2018

192 pagina's

In 2019 is het honderd jaar geleden dat het actief kiesrecht voor vrouwen in Nederland werd ingevoerd. In *Wat komen jullie hier doen?* wordt in acht hoofdstukken door verschillende auteurs beschreven met welke argumenten de confessionele partijen in die periode worstelden en hoe ‘het vrouwenvraagstuk’ zich binnen de christendemocratie ontwikkelde in het verdere verloop van de twintigste eeuw. Hoewel de ChristenUnie strikt genomen niet de christendemocratie maar het christelijk-sociaal denken als uitgangspunt heeft, delen beide politieke stromingen bepaalde voorouders. Daarom is *Wat komen jullie hier doen?* – ondanks het doel om “honderd jaar vrouwen in de christendemocratie in beeld te brengen” – zeer de moeite waard voor iedereen die zich verbonden voelt met de christelijk-sociale traditie en binnen die context meer wil weten van de geschiedenis van vrouwenemancipatie in de publieke sector.

Het boek begint met de vrouw die aan de basis stond van alle vrouwenkiesrechtbewegingen in Nederland: de Joodse Aletta Jacobs. Als eerste vrouwelijke arts vroeg zij zich af of ze volgens de wet kiesgerechtigd

was. Bij organieke wetten had in de negentiende eeuw namelijk het mannelijk lid- en voornaamwoord steeds op beide seksen betrekking – er was dus geen expliciet *verbod* op vrouwenkiesrecht – en aan-gezien Jacobs als belastingbetaler aan de eisen van het censuskiesrecht voldeed, zag zij een mogelijkheid. In twintig pagina's weet senator Pia Lokin-Sassen Jacobs baanbrekende, soms eenzame en frustrerende, maar ook spannende strijd te vangen op een manier die doet afvragen waarom er nog geen verfilming van is.

In de vijf daaropvolgende hoofdstukken wordt in beeld gebracht welke leden van de confessionele partijen voor of tegen het vrouwenkiesrecht waren en waarom. Met name aan verschillende interpretaties van de Bijbelse positie van de vrouw en de implicaties daarvan voor de politieke praktijk wordt veel aandacht besteed. Zo krijgt de lezer een volledig en gedetailleerd beeld van de veelheid aan opvattingen en het minstens zo belangrijke politieke spel van de eerste helft van de twintigste eeuw.

Een terugkerend argument uit zowel orthodox-protestantse als katholieke hoek tegen het vrouwenkiesrecht – en later tegen beroepsarbeid van getrouwde vrouwen – was de opvatting dat de rol van de vrouw uitsluitend in het gezin lag. De angst dat het gezin eronder zou lijden wanneer de vrouw in het publieke leven mee zou doen, loopt als een rode draad door al deze hoofdstukken. Die nadruk op het gezin zien we ook in onze eeuw nog terug bij de ChristenUnie, zij het dat de zorg hiervoor niet meer primair als vrouwen-taak wordt gezien en de definitie van gezin ook aan het veranderen is.

Een interessante moderne ontwikkeling die haaks lijkt te staan op het historische gezinsargument, is dat er vandaag de dag aandacht is voor de veranderende rol van de man. Waar vrouwen zich hebben

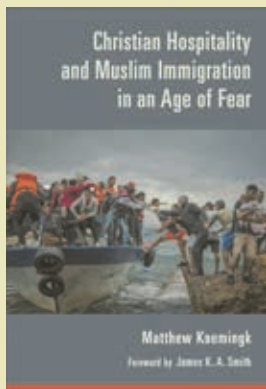
ontworsteld – en dat in sommige gevallen nog steeds doen – aan het idee dat hun enige levensdoel de zorg voor het gezin is, worden er nu maatregelen genomen om mannen juist een grotere rol te laten spelen in datzelfde gezin. Een mooi voorbeeld is de uitbreiding van het kraamverlof voor partners. Een maatregel waar ook de ChristenUnie als coalitiepartner haar handtekening onder heeft gezet.

In de laatste twee hoofdstukken staat vrouwenparticipatie binnen de Europese Volkspartij (EVP) en het CDA centraal. Hier houdt dan ook de gedeelde geschiedenis van de christendemocraten en de christelijk-socialen op. Desalniettemin kunnen deze hoofdstukken aanleiding geven om na te denken over vrouwenparticipatie binnen de ChristenUnie. De ChristenUnie heeft vandaag de dag geen gebrek aan vrouwelijke kiezers en ook in de Tweede Kamerfractie zijn vrouwen goed vertegenwoordigd. Uit een studie uit 2007, geïnitieerd door de werkgroep *Inclusief*, blijkt echter dat er nog steeds obstakels zijn voor vrouwen om mee te doen.

Waar *Wat komen jullie hier doen?* ons mee confronteert, is dat de politieke vrijheden van vrouwen anno nu allerminst zonder weerstand verworven zijn en dat belangrijke actoren van de christelijk-sociale traditie niet alleen geen koploper zijn geweest, maar in veel opzichten zelfs tegenstander. Dit boek is daarom meer dan alleen een buitengewoon toegankelijke beschrijving van een voorbijgegaan geschiedenis. Het biedt ook een aanleiding tot kritische reflectie op de christelijk-sociale traditie en haar omgang met emancipatievraagstukken.

Mekka in Amsterdam

Door Roël van 't Slot, studeerde Rechten en Filosofie

Matthew Kaemingk

Christian Hospitality and Muslim Immigration in an Age of Fear

Grand Rapids, Michigan:
William B. Eerdmans
Publishing Company

338 pagina's

Toen Geert Wilders tijdens de algemene politieke beschouwingen een 'initiatief-wetsvoorstel om islamitische uitingen in Nederland te verbieden' indiende, wees Gert-Jan Segers hem op de beknotting van onderwijsvrijheid die de wet voor moslims op zou leveren. Wilders antwoordde: "Dat is nodig om de vrijheid, juist ook die van christenen, meneer Segers, te verdedigen, want ik verzeker u: zij zijn als een van de eersten de klos als de islam het hier voor het zeggen heeft. (...) Ik doe eigenlijk het werk dat u zou moeten doen."¹ De reactie van Wilders roept een spannende vraag op die Kaemingk in dit boek behandelt: Hoe moeten christenen reageren op de groeiende aanwezigheid van de islam in het Westen?

Kaemingk wil een antwoord op deze vraag om aan de Amerikaanse *evangelicals*, waartoe ook hijzelf behoort, te presenteren. Hij gebruikt Nederland als *case-study*. In vogelvlucht neemt Kaemingk de lezer mee vanaf de Gouden Eeuw tot en met de moord op Theo van Gogh en de opkomst van de PVV. Het levert een accurate schets op van de botsingen tussen 'Mekka en Amsterdam'. Kaemingk treft twee soorten reacties op de botsingen aan. De ene reactie predikt

tolerantie, de dialoog en stelt dat de islam in wezen vredig en goed is. De andere reactie verkondigt het sluiten van grenzen, rept over assimilatie en poneert dat de islam in wezen kwaad en gewelddadig is. Omdat Kaemingk beide kanten te simplistisch vindt, opteert hij voor een derde optie: het christelijk pluralisme.

Ook voor deze derde optie kijkt Kaemingk naar Nederland. De belangrijkste inspiratiebron is Abraham Kuiper. Kaemingk structureert Kuipers redevoeringen en begint met de deconstructie van het seculiere denken. Dat is nodig, want Kaemingk wil laten zien dat het niet eerlijk is om van moslims te vragen 'zich aan te passen' aan 'de Nederlandse, seculiere cultuur'. Kuiper argumenteert dat we niet moeten verlangen naar eenheid door uniformiteit. Alleen Christus kan eenheid brengen. Liberalen noch christenen mogen streven naar de overheersing van één cultuur. Overheersing komt slechts toe aan Christus, die de soevereine Koning is. Er is "geen duimbreed (...) op heel 't erf van ons menselijk leven, waarvan de Christus, die aller Souverein is, niet roept: 'Mijn'".² Christus vraagt op alle terreinen onder Zijn heerschappij om rechtvaardigheid. Dit impliceert een rechtvaardige behandeling van alle overtuigingen. Zelfs voor moslims die Jezus immers niet als Koning erkennen. Daarom moeten christenen zich inzetten voor rechtvaardigheid voor en emancipatie van moslims en niet zozeer voor cultuurbehoud.

Vervolgens vult Kaemingk Kuipers pluralisme op creatieve wijze aan. Christus is meer dan alleen Koning. Het christelijk pluralisme vraagt om 'de gehele Christus'. Opnieuw blijkt de Nederlandse traditie rijk. Herman Bavinck, Klaas Schilder en Hans Boersma worden aangevoerd om de veelzijdigheid van Christus' soevereiniteit te schilderen. Jezus kwam niet enkel om te heersen,

maar ook om te dienen, te bevrijden en te genezen. De drieslag van Jezus als Koning, Priester en Profeet voorziet in inspiratie voor het standhouden in het conflict tussen Mekka en Amsterdam.

Bijzonder aan dit boek is dat Kaemingk zijn betoog theologisch, politiek-filosofisch en geschiedkundig onderbouwt om het uiteindelijk praktisch te besluiten. Het laatste deel stelt de vraag naar hoe christelijk pluralisme van het hoofd naar het hart komt. Hoe kan een christen ernaar verlangen dat iemand wordt gerespecteerd in het leven van een geloof dat niet tot Christus leidt? Op een verrassende manier wordt het deelnemen aan de eredienst (*worship*) aangewend om te oefenen in de gebruiken en verlangens die hiervoor nodig zijn. Het laatste deel presenteert de *evangelicals* praktische voorbeelden van christenen die lokaal, elk op hun eigen manier, moslims dienen.

Wat het boek zo lezenswaardig maakt is de frisse stelling dat moslimimmigratie niet enkel een probleem of een verrijking is. Moslimimmigratie biedt christenen de kans om te laten zien wie Jezus voor hen is. Dat zal in de politieke praktijk wel blijven schuren. We herkennen de situaties waarbij Wilders of Baudet de christelijke cultuur menen te verdedigen, terwijl Segers opstaat voor de rechten van moslims. Toch ligt daar volgens Kaemingk de taak van een christen. Het verlangen naar één dominante cultuur die moslims dwingt te assimileren, komt neer op het ontkennen van Christus' soevereiniteit. Doet Wilders het werk dat Segers zou moeten doen? Volgens Kaemingk hoeft over Segers' takenpakket geen discussie te bestaan.

Gesignaleerd.

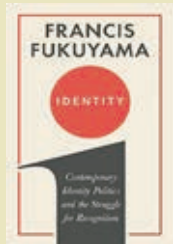
Paul Scheffer
De vorm van vrijheid
Amsterdam: De Bezige Bij 2018 | 224 pagina's

"Ik dacht: wanneer de weldenkende gemeente geen woorden meer heeft om grenzen aan te geven, dan komt vroeg of laat – en waarschijnlijk vroeg – het moment dat mensen met een autoritaire inslag die grenzen gaan trekken. De roep om grenzen te sluiten is nooit ver weg als er louter een pleidooi tegenover staat voor open grenzen." (18).

Julia Wouters
De zijkant van de macht. Waarom politiek te belangrijk is om aan mannen over te laten
Amsterdam: Balans 2018 | 272 pagina's

Jarenlang was Wouters politiekadviseur en tekstschrijver van PvdA-voorman Lodewijk Asscher en zij kent politiek Den Haag dus van binnenuit. Ze onderzoekt waarom vrouwen weinig animo hebben voor de politiek, aan de hand van onderzoeken, haar eigen ervaringen en uit gesprekken met vrouwen die de afgelopen decennia actief waren in de Nederlandse politiek.

Francis Fukuyama
Identity. The Demand for Dignity and the Politics of Resentment
New York: Farrar, Straus en Giroux 2018

De liberale democratie is gebaseerd op de gedeelde waarde van het mens-zijn. Francis Fukuyama signaleert dat in plaats van een verbindende gedeelde identiteit, steeds meer aandacht is voor smallere gemene delers, zoals geloof, etniciteit of gender. Dat baart hem zorgen, want daarmee komen groepen tegenover elkaar te staan en dat schaadt de democratie, die het goede voor allen zoekt. In *Identity* zoekt Fukuyama naar hoe het anders kan.

René de Reuver, Dorottya Nagy, Sjoerd Wielenga
Van migrant tot naaste. Plaatsmaken voor jezelf
Utrecht: Boekencentrum 2018 | 144 pagina's

Dit boek van PKN-scriba De Reuver biedt een christelijk perspectief op migratie. Die perspectieven zijn divers: zes migranten komen aan het woord, evenals prof. dr. Bernhard Reitsma, Kathleen Ferrier en predikant ds. Henk-Jan Prosman. Die laatste is kritisch over immigratie: "Ik wil niet dat onze samenleving nog verder een immigratiesamenleving wordt waar de islam onmiskenbaar een groot stempel op drukt."

Govert Buijs, Ad Verbrugge en Jelle van Baardwijk
Het goede leven en de vrije markt. Een cultuurfilosofische analyse
Rotterdam: Lemniscaat 2018 | 443 pagina's

De markt is alomtegenwoordig en beïnvloedt ons denken. De markt vormt (of: misvormt) onze manier van denken over het goede leven. Verbrugge, Buijs en Van Baardwijk houden die relatie, tussen markt en goede leven, tegen het licht: "De centrale vraag die we in dit boek willen bespreken, is ogenschijnlijk heel simpel. Wat is het goede leven en brengt de vrije markt ons daar dichterbij of juist niet?"

Charles Mann
De Tovenaar en de Profeet. Twee grondleggers en hun concurrerende ideeën over een leefbare toekomst op onze planeet
Amsterdam: Nieuw Amsterdam 2018 | 688 pagina's

Aan de hand van twee twintigste-eeuwse denkers over milieu en klimaat, William Vogt en Norman Borlaug, schetst en analyseert journalist Charles Mann de tot op de dag van vandaag voortdurende strijd tussen wat hij noemt 'profeten' en 'tovenars'. De profeten waarschuwen voor een milieu-Apocalyps en de tovenaars werken aan technische oplossingen.

Sociaal Cultureel Planbureau | *Als werk weinig opbrengt. Werkende armen in vijf Europese landen en twintig Nederlandse gemeenten*
Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau 2018 | 214 pagina's

Niet alle werkenden krijgen uit werk voldoende inkomsten. 'De werkende arme' heeft een inkomen dat onder de armoedegrens ligt. In dit rapport van de WRR is onder meer aandacht voor gemeenten en werkende armen. Er wordt gekeken of verschillend beleid tot verschillende uitkomsten leidt. Daarnaast doet het rapport ook aanbevelingen hoe gemeenten beleid kunnen voeren dat werkende armen vooruit helpt.

Anne Sverdrup-Thygeson
Terra Insecta. Over de fascinerende beestjes die de wereld draaiende houden
Amsterdam: De Bezige Bij 2018 | 338 pagina's

Wat doet een boek over insecten op deze pagina? Lees er de recente Nationale Bijenstrategie maar op na: insecten zijn van levensbelang voor onze voedselvoorziening. Populaties zijn in gevaar, onder meer door het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen. *Terra Insecta* laat de noodzaak van de Bijenstrategie zien en is los daarvan een fascinerende inkijk in de wriemelende wereld van insecten.

Actueel.

52 Ontheemding en het verlangen
naar een thuis in deze tijd

Door Hans Teerds

59 Laat uw pardon pardon zijn

Column door Wouter Beekers

60 Toen Israël een kind was, toen hield ik van hem

Door Ton van Brussel

64 Ja/ maar: Over kernenergie

Door Gerben Dijksterhuis en Carla Dik-Faber

Architectonisch verder denken bij Beatrice de Graafs *Heimat*

Ontheemding en het verlangen naar een thuis in deze tijd

Met haar Mr. G. Groen van Prinstererlezing *Heimat, Angst voor ontheemding en verlangen naar veiligheid* heeft professor Beatrice de Graaf de vraag naar het 'thuis' van de mens weer op de agenda gezet. Ze deed dat tegen de achtergrond van vervreemding en gevaar.¹ Uit haar lezing blijkt hoezeer dit 'thuis' met ruimte en tijd te maken heeft, met het huis en de woonomgeving, met relaties en herinneringen. In dit artikel wordt dit perspectief verder gedacht langs de lijnen van de architectuur en stedenbouw. Want speelt het fysieke huis en de ruimtelijke opzet van een woonwijk ook een rol in dit thuis-kunnen-zijn in deze wereld? En zo ja, wat kunnen ontwerpers en beleidsmakers doen?

Door Hans Teerds

Het verlangen naar een thuis | Voordat we deze vragen oppakken moeten we eerst vaststellen dat thuisloosheid behoort tot het mens-zijn. We verlangen ernaar thuis te zijn, ons te verbinden, te settelen. Het verlangen laat zien dat dit behoort tot het mens-zijn, maar ook dat de wereld daar niet onmiddellijk voor geschikt is. Dit niet-thuis-zijn is een fundamenteel thema in de Bijbel, dat zich uitstrekt van het allereerste begin – de verdrijving uit het paradijs – tot aan de laatste bladzijden – de belofte van de *nieuwe aarde*, de nieuwe hemel en God die tussen de mensen zal *wonen*. Dat is een herhaling van de belofte uit Exodus, waarin God het volk op drift belooft tussen hen te zullen *wonen* in het land vloeiende van melk en honing (Exodus 29:45-56). ‘Wonen’ is misschien voor ons een heel gewoon woord, maar als we bedenken dat het gaat om je ergens te vestigen, ergens te aarden, een plaats je eigen te maken, dan opent zich hier toch een bijzonder perspectief. Wonen omvat allereerst de alledaagse beslommeringen, het dagelijkse leven, en pas daarna het uitzonderlijke van geboorte, liefde, lijden en sterven. Hoe bijzonder is het dat God simpelweg tussen de mensen wil wonen, centraal in het alledaagse bestaan? Omgekeerd is het kunnen wonen iets dat regelmatig Gods beloften door de hele Bijbel heen een rol speelt. Wie zich aan Gods geboden houdt, zeker (veilig) *wonen* zal (Leviticus 25:19). Zelfs vindt de mus een huis, en weet de zwaluw zich te nestelen bij Gods altaren, zingt Psalm 84: zalig die *wonen* in Gods huis! Het is dan ook veelzeggend dat over Jezus – God zelf die op de aarde komt – wordt geschreven dat hij niet eens een plaats had om zijn hoofd op te leggen (Mattheus 8:20).

Ook in andere religies en binnen het veld van de filosofie is ontheemding een centraal thema. Ongetwijfeld is het gevoel van thuisloosheid versterkt door de industrialisatie, de grootschalige moderniseringsprocessen, de opkomst van de massamaatschappij, en meer recent de globalisering, nog afgezien van het proces van secularisatie. Immers, al deze ontwikkelingen leiden tot een duidelijke versnelling van veranderingsprocessen van de wereld om ons heen en de afbraak van lokale en vertrouwde netwerken en daarmee een sterkere onthechting van de plaatsen waar we opgroeien, leven, werken, sterven.² De Amerikaanse literatuurcriticus Marshall Berman heeft er in zijn boek *All That is Solid Melts Into Air* een intrigerende definitie gegeven van deze ervaring van moderniteit: “*To be modern is to find ourselves in an environment that promises us adventure, power, joy, growth, transformation of ourselves and the world – and at the same time, that threatens to destroy everything we have, everything we know, everything we are.*”³ Moderniteit is een paradoxale ervaring van zowel fundamentele onthechting en onzekerheid, als ook optimisme

AUTEUR
dr. Hans Teerds
is architect en
promoveerde vorig
jaar op de publie-
ke aspecten van
de architectuur
in relatie tot het
gedachtegoed van
filosofe Hannah
Arendt: *At Home
in the World. Architecture, the
Public, and the
Writings of
Hannah Arendt*.

over nieuwe kansen en mogelijkheden. Beide ervaringen strijden om voorrang. In tijden van onzekerheid viert echter het pessimisme hoogtij, en daarmee ook het verlangen naar het vertrouwde. Dat is precies wat we vandaag de dag zien. De onzekerheden nemen toe in economische, culturele en sociale zin. Daar komt het gevoel van onveiligheid, dat De Graaf in haar lezing beschrijft, bovenop. Het kwaad is opgedoken in onze straten, stelt ze, refererend aan aanslagen en terrorisme in Europa, haar onderzoeksterrein. En als het niet letterlijk in onze straat is, dan wordt het wel besproken in blogs, schrijven de kranten erover, zien we het op *Youtube*.⁴ Geconfronteerd met migrantenstromen klinkt bovendien de roep om de grenzen te sluiten, de eigen cultuur te benadrukken en onorthodoxe maatregelen om het gevaar te beteugelen. De Graaf toont zich terecht huiverig voor een technocratische oplossing voor dit gevaar. Gevaar uitsluiten is niet mogelijk, tenzij ten koste van de democratie, van onze eigen Westerse (en zeker ook christelijke) waarden.

Thuis zijn | Geen technocratische oplossing, dus, maar De Graaf wil wel nadenken over hoe we ons thuis kunnen voelen in een wereld in verandering. Het is tegen deze achtergrond dat De Graaf het begrip *Heimat* ter sprake brengt. Die heimat heeft ruimtelijke componenten, zo laat De Graaf al zien in haar lezing. Uit onderzoek blijkt dat gemiddeld de mens blijvend verbonden is met de plaats waar hij is opgegroeid. Soms wordt een oplossing gezocht in het eenvoudiger leven op het platteland, inclusief de daarbij behorende afkeer van de grote stad. ‘Terug naar Putten’ gaat overigens het gevoel van ontheemding en het verlies van de Heimat niet oplossen. Iedereen kent wel het gevoel dat als je te-

rug bent in je vertrouwde omgeving waar je opgegroeid bent, dat de wereld er toch anders is dan gedacht. Alles lijkt kleiner, minder imposant. Of het huis is verbouwd, als het al niet gesloopt is. Er wonen andere burens, enzovoort. Ook die ervaring bevestigt de ontheemding als onderdeel van het mens-zijn. Dergelijke nostalgie gaat overigens aan de stad ook niet voorbij, gezien de opkomst en populariteit van authentieke boerenmarkten, lokale producten in supermarkten en initiatieven als urban farming. Maar de Graaf noemt meer: ook lokale voorzieningen, zoals buurthuizen, kerken en moskeeën, spelen een belangrijke rol: daar leert men de weg in de buurt kennen en ontmoet men anderen uit de eigen omgeving.

Alle reden dus om architectuur hier ter sprake te brengen. Ik gebruik vanaf nu het woord architectuur om het hele veld van het bouwen mee aan te geven, dus inclusief stedenbouw en landschapsarchitectuur. Ik zie het als drie disciplines waartussen de scheidslijnen niet al te scherp getekend moeten worden. Ze zijn samen verantwoordelijk voor het scheppen van een wereld waarin het menselijk leven kan floreren. Op deze omschrijving kom ik later in mijn betoog terug. Architectuur dus, allereerst omdat de gebouwde omgeving het thuis-kunnen-zijn behoorlijk in de weg kan zitten. Lange tijd was bijvoorbeeld de Bijlmermeer in Amsterdam *het* voorbeeld van de combinatie van goede bedoelingen en onbewoonbaarheid. Enorme betonnen flats in een anoniem landschap – niets om je aan te hechten. Zo doen we het nooit meer. Toch is dit voorbeeld misschien wel de bevestiging van de kracht van de mens om zelfs in onherbergzaam gebied te kunnen aarden. De bewoners richtten hun flat en balkon in, zetten een plant in het portaal, legden een mat voor de voordeur, *et voilà*: een thuis.⁵ Ondanks

deze souplesse van de menselijke geest kunnen we de architectuur van de wijk niet terzijde schuiven. Het maakt uit of je opgroeit in De Bijlmer, het centrum van Utrecht of aan de rand van Putten (om te beginnen al fysiek, met betrekking tot het gebruik van de auto). “Eerst vormen wij onze gebouwen, daarna vormen de gebouwen ons”, aldus een gevleugelde uitspraak van Winston Churchill.⁶ Met een mooi woord zouden we kunnen zeggen dat de gebouwde omgeving de mens conditio-neert.⁷ Bovendien, aan het ene huis, buurt, stad hecht men zich sneller dan aan het andere. De ene setting nodigt meer uit tot contact met de burens, bakker of slager, dan de andere wijk. Het is echter geen wetmatigheid, je kunt er geen wiskunde op loslaten en zelfs geen kansberekening. Architectuur kan geen thuis verschaffen op bestelling. Het maken van huizen én het proces van verhuizen is een voorbeeld van wat De Graaf *Beheimatung* noemt: de voortdurende ‘creatie van geciviliseerde, comfortabele leefruimtes’.⁸ Een huis wordt gebouwd volgens ideeën over het wonen, bouwen, economie, efficiency, comfort, enzovoort. Maar voordat het een thuis wordt, is het altijd de bewoner die het huis zich eigen moet maken, het thuis veroveren op het huis.

De negatieve spiraal van het veiligheids-denken | Voordat we ingaan op hoe we dan toch fysiek kunnen nadenken over het thuis te maken, eerst een waarschuwing. Het veiligheidsdenken heeft ook het ontwerp van de gebouwde omgeving in de greep. De brandweer en de verkeersdeskundige hebben grote invloed op de plattegrond van woningen, kantoren, en woonwijken. Cameratoezicht op straat neemt hand over hand toe, en bankjes op pleinen worden tegenwoordig zo gemaakt dat er geen dakloze

op kan slapen of jongere op kan skaten. Het ultieme, en tegelijkertijd ook schrikbarende voorbeeld van een doorgedraaide nadruk op veiligheid is het verdeelde suburbane landschap van Noord Amerika (ook al kunnen we hier ook Zuid Afrika of Latijns Amerika noemen). Ik noem het niet voor niets een ‘verdeeld’ landschap: het is verkaveld in verschillende werelden van buitenwijken, *gated communities*, *shopping malls*, kantorenparken. Elk van deze fragmenten zijn werelden op zich, met een geselecteerd publiek. De drijvende kracht achter dit model is angst voor de vreemde: de muren om de gated community zijn de architectonische uitdrukking van die angst. Maar enkel een muur is al lang niet meer voldoende om de bewoners een veilig gevoel te geven. Cameratoezicht is nodig, en een portier aan de poort. En als dat niet voldoende is dan prikkeldraad en een gewapende buurtwacht. Het is de vicieuze cirkel van maatregelen die nodig zijn. Er hoeft maar een inbraak te zijn, of het gevoel van veiligheid krijgt een knauw en nieuwe maatregelen zijn nodig. Het landschap is het zichtbare en tastbare bewijs dat de gekozen oplossing de maatschappij (zeker buiten de poort, maar ook daarbinnen) alleen maar gevaarlijker maakt. Dit model legt de bijl onder de wortel van de Westerse waarden, het ideaal van de democratie. Dat bestaat er immers uit dat je met elkaar – met vreemden – leeft, en er ook samen uitkomt. Dit verdeelde landschap geeft uitdrukking aan het omgekeerde: het wantrouwen van alles wat anders is. Dat is niet alleen symbolisch, maar het heeft ook daadwerkelijk invloed. Immers, het is deze gebouwde omgeving die de mens ook *conditioneert*.

Wat kan architectuur doen? Vijf aanbevelingen | Eens te meer reden om de gebouwde omgeving heel serieus

te nemen, en ons af te vragen of het ook anders kan. Er zijn op zijn minst vijf min of meer fysieke en ruimtelijke aandachtspunten te noemen.

1. Een huis, een wijk is ergens. Dat is een essentieel gegeven voor de planner en de ontwerper. Rotterdam is anders dan Amsterdam, dan Groningen, dan Putten. Elke locatie is anders, heeft een eigen geschiedenis, eigen topografische, geografische en archeologische kenmerken.⁹ Daar moet de architect mee aan de slag: met de specifieke geschiedenis van die plaatsen, de sporen van bewoning, bewerking, cultivatie. Architectuur voegt daar een nieuwe laag aan toe – maar die heeft pas kwaliteit als ze dat doet in dialoog met het bestaande (stads) landschap. Bovendien heeft die nieuwe laag tijd nodig: tijd om via de sporen van bewoning en gebruik tot leven te komen.¹⁰

2. Die sporen van bewoning behoren tot het wonen zelf: ergens aarden is leefpatronen ontwikkelen. Bewust en onbewust weten waar de koffie staat en hoe je je ontbijt klaarmaakt. In de wijk, de routine van naar de bakker, de slager, de koffiecormer toegaan. Die patronen – zeker die op wijkniveau – brengen je in contact met anderen. Je leert je burens en hun patronen kennen, en je leert ze ook te ontlopen, als je er even geen behoefte aan hebt. Dat onderstreept zowel het belang van een goede openbare ruimte, als ook het belang van voorzieningen in de nabijheid van de woning, al lijkt dat in het tijdperk van internet en thuisbezorgen een afgesloten weg. Bij collectieve voorzieningen kunnen we echter ook denken aan gemeenschap-pelijke (speel)tuinen, zoals de bewoners rondom de squares in Londen alleen de sleutel hebben van de hekken rondom deze groene pleinen. De crux van een

goede openbare en collectieve ruimte is dat het ruimte biedt aan verschillen en mensen in elkaars nabijheid brengt.¹¹ Gezamenlijke verantwoordelijkheid en inspraak verhogen de betrokkenheid bij de buitenruimte – en zo leert men elkaar natuurlijk sneller (her)kennen.

3. Dat elkaar (her)kennen heeft ook alles te maken met de relatie tussen het huis het de straat. De Amerikaanse stads-activiste Jane Jacobs onderstreepte het belang van ‘*eyes on the street*’, mensen die vanachter hun raam het straatleven in de gaten kunnen houden.¹² Ongemerkt leer je niet alleen de patronen van de burens kennen, maar gaat ook de veiligheid op straat omhoog. Je ziet de kinderen spelen, de buurman die de hond gaat uitlaten, de pakjesbezorger die opnieuw een pakket met kleding komt bezorgen bij de bomenburen. De relatie tussen het private domein en het publieke domein is dus een belangrijk aandachtspunt voor ontwerp. De drempel (het stoepje, het tuinpad) met aandacht ontworpen, kan een werkelijke intermediair zijn.

4. Het mag duidelijk zijn dat dergelijke gemeenschappen niet te groot kunnen zijn. Dit is een paradoxaal aandachtspunt: want hoe zorg je ervoor dat een bepaalde wijk inderdaad een herkenbare eenheid vormt, zonder dat deze een wereld op zich wordt? Ofwel: hoe zorg je ervoor dat de grenzen tussen gemeenschappen zacht en doordringbaar zijn, zodat wijk en buurt enerzijds herkenbaar zijn, terwijl tegelijkertijd de stad en het dorp een geheel blijft, meer dan de optelsom der delen? Nieuwe uitbreidingen vragen om een goede aanhechting aan het bestaande netwerk van straten en pleinen, openbaar vervoer en publieke voorzieningen.

5. Het laatste uitgangspunt betreft de

manieren waarop we onze woonomgevingen ontwikkelen. Nederland is een land van ontwikkelen op grote schaal, waarbij de woningcorporaties of projectontwikkelaars het voortouw nemen. Dat is efficiënt, maar de bewoners zelf staan daarbij grotendeels buitenspel. In de ons omringende landen zijn de ontwikkelingen vaak kleinschaliger. België kent een traditie waarbij de bewoners zelf bouwen, in Duitsland (met name in Berlijn) kent men het model van de *Baugruppe*, waarbij groepen bewoners zelf hun eigen woningen ontwikkelen. Zelf ontwikkelen vergt enorm veel inzet van toekomstige bewoners en ontwerpers, maar zo wordt al voordat de huizen kunnen worden betrokken een gemeenschap gecreëerd. Bovendien levert een dergelijke vorm van ontwikkelen een meer divers palet aan woningtypen, en dus aan bewoners op. Het is bovendien een model dat zich makkelijker verhoudt tot kleinschalige ontwikkellocaties, binnen de bestaande contouren van stad en dorp. Dat is immers de grote opgave van vandaag: het ontwikkelen van stad en dorp van binnenuit.

En de architectuur dan? | Je zou kunnen zeggen dat dit de randvoorwaarden zijn voor de goede stad. Inderdaad zijn mijn aanbevelingen nogal stedelijk van aard, wellicht omdat onbewust hier de aanname aan ten grondslag ligt dat de ontheemding vooral iets is van de stedelijke omgeving. De rode draad is echter ruimte voor herinneringen (tijd) en relaties (ruimte), en dat is natuurlijk ook van toepassing op dorpen en gehuchten. In de uitgangspunten is bovendien niets gezegd over de architectuur zelf, als we onder architectuur het uiterlijk van de gebouwde omgeving verstaan. Dat doe ik bewust. Sommige architecten

suggereren dat gebouwen die er klassieke of traditioneel uitzien ons gemakkelijker laat aarden.¹³ Dat is me echter gemakkelijk, te reactionair: er wordt veel gebouwd wat ruimtelijk gezien nauwelijks kwaliteit heeft, maar wat dan net wel een klassiek geveltje meekrijgt. Achter die gevel gaan dezelfde moderne efficiënte woningplategronden schuil die de bouweconomie ons voorschrijft. Architectuur als pleister, dus. De kwaliteit van architectuur zit wat mij betreft in de eerder genoemde dialoog met de ondergrond, de locatie, als ook in de ruimtelijkheid en materialiteit van het ontwerp. Architectonische kwaliteit heeft te maken met de verhoudingen van ruimte en materiaal (het materiaal dat nodig is een ruimte te maken), met hoe ruimtes (interieur en exterieur) zich tot elkaar verhouden, hoe de grenzen zijn vormgegeven, hoe het licht valt, en hoe de muren, deuren, deuren aanvoelen. Dat alles heeft weinig met het visuele te maken, dat vooral via de stijl wordt gepromoot, maar veel meer met de tactiele kwaliteit van ruimte: het besef dat de ruimte uiteindelijk ervaren wordt niet alleen via het oog, maar via alle zintuigen.

Epiloog | De ontheemding laat zich echter niet wegontwerpen. Geen architect die op dat fundamentele gemis het antwoord heeft. Mijn suggesties – die op zich verre van origineel zijn – zijn dan ook geen garantie voor het goede huis, noch voor de goede gemeenschap, laat staan voor het vinden van een *heimat*. Het is eenvoudigweg een oproep voor kwaliteit. En een oproep om deze paradox niet uit de weg te gaan: laat de ander toe in de wijk en je krijgt er levendige, vitale wijken voor terug. Vice versa conditioneren die wijken ons, zodanig dat ze ons óók leren omgaan met die ander.

Laat uw pardon pardon zijn

Het was dankzij een herbergier die zijn discretionaire bevoegdheid inzette, dat onze Heiland geboren werd met een dak boven Zijn hoofd. Wie de vreemdeling opneemt, neemt Mij op, zo houdt Jezus ons voor. Bij de kerkelijke betrokkenheid bij uitgeprocedeerde kinderen heb ik daarom gevoelens van dankbaarheid en zelfs enige trots. Maar om eerlijk te zijn soms ook gevoelens van schaamte.

Mensen kloppen op onze deur, op zoek naar asiel: een schuilplaats. Wij staan voor de vraag of wij die schuilplaats willen en kunnen geven. *Perdonare* heet dat in het Latijn: helemaal (ver)geven.

Ik schaam mij toch wel een beetje als ons antwoord op asielvragen willekeurig wordt. Als kinderen afhankelijk worden van de vertragingstactiek van ouders of advocaten, van media-aandacht of onze bereidheid om acties te organiseren.

Ik schaam mij een beetje als onze principes vooral de nabije medemens beogen. Zijn wij ook zo principieel als het gaat om al die mensen in Turkse en Griekse kampen? Zijn wij ook zo principieel over onze keuzes die gevolgen hebben voor de meest kwetsbaren in de wereld, die helemaal niet kunnen vertrekken? Als het om onze (fair)phone gaat? Als we met onze (vlieg)reis een persoonlijke bijdrage leveren aan de klimaatproblematiek?

Ik schaam me een beetje als we doen alsof er in ons land voor iedere asielzoeker een plek zou zijn. Alsof spreken over draagkracht en draagvlak een zonde is tegen het gebod van de barmhartigheid. Eerlijk is anders. Er zijn weinig mensen te vinden die geen onderscheid willen maken tussen veilige en onveilige landen, schrijnende en minder schrijnende gevallen, een vlucht voor geweld of een vlucht voor armoede. Je kunt discussiëren over waar de grens ligt. Maar er zijn weinig mensen te vinden die ervan overtuigd zijn dat ons asielbeleid zonder een zekere strengheid kan.

Als we rookgordijnen optrekken rond ons strenge beleid, voeden we de valse hoop van duizenden en duizenden mensen, die met gevaar voor eigen leven de tocht over woestijn en zee wagen, met gewetenloze mensenhandelaren als hun gids. Laat ons pardon daarom pardon zijn. En ons nee ook nee.

COLUMNIST Dr. Wouter Beekers is directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

Toen Israël een kind was, toen hield ik van hem

Israël vierde dit jaar zijn zeventigste verjaardag. Een jonge natie, die nog altijd in zijn bestaan wordt bedreigd. 'Het beloofde land' wordt door de Verenigde Staten door dik en dun gesteund. En niet alleen politiek, maar ook financieel. Dat is een verkeerd signaal en brengt vrede niet dichterbij.

Door Ton van Brussel

Bij het opruimen van op zolder achtergebleven verhuisdozen vond ik 'm onlangs terug, het omslag van het Britse weekblad *The Economist*, verschenen bij het veertigjarig bestaan van Israël. Je ziet een slapende, jonge soldaat, liggend op een muurtje. Een bijna engelachtig beeld, ondanks het geweer op zijn heup. Met als covertekst die ene zin van de profeet: *When Israel was a child, then I loved him.* (Hosea 11: 1).

Dit voorjaar was ik er en maakte het staartje mee van de viering van het zeventigjarig bestaan. Na de eerste keer in de jaren zeventig was ik er nog nooit zo lang niet geweest. Een jaar of tien meende ik, maar de douanebeambte wist het beter: "U was hier veertien jaar geleden voor het laatst en toen bent u ook naar Egypte geweest." Belangrijke parate kennis voor een land met een begrijpelijke obsessie voor veiligheid.

Het was die obsessie die me jaren geleden deed besluiten om er niet te gaan werken en nog weer later om er een tijd weg te blijven. Het jubileum markeert immers ook zeventig jaar gewapende strijd om een veilig bestaan. Met, onder veel meer, ook als keerzijde het onaangename gezelschap van groeiend cynisme en hedonisme.

Je wenst elkaar vele keren op een dag *shalom*, maar vrede is ver weg en in plaats daarvan gaat het uitzichtloos over nieuwe narigheid en oeverloos over de schuldvraag. Israël is een bezettende macht die internationale verdragen schendt; Palestijnen en de Arabieren zijn onverzettelijk in hun weigering Israël te erkennen en naar erkenning te handelen.

Blinde haat, blinde liefde | Israël kan globaal drie dingen doen. Het kan de nederzettingen ontmantelen en terugkeren naar de grenzen van 1967 in ruil voor vrede en een realistische regeling voor het recht op terugkeer van de bij de stichting van de staat verdreven en gevluchte Arabieren en Palestijnen. Het kan dat laten met het gevaar dat Joden op termijn hun demografische meerderheid verliezen. De nieuwe basiswet die de niet-Joden een mindere positie gunt, houdt de te verwachten tegenkracht van een Arabisch/Palestijnse meerderheid niet tegen.

Vooralsnog is geen van deze twee varianten aan de orde en wijst alles erop dat Israël kiest voor de derde optie. Die brengt de achtergebleven Palestijnen en Arabieren verder in het nauw doordat de bestaande nederzettingen in omvang te groeien. Dat is *de facto* hetzelfde als nieuwe nederzettingen bouwen.

De posities van beide partijen zijn in feite al jaren in gewapend beton gegoten. Over hoe de impasse te doorbreken hebben veel (on) verstandige mensen zich het hoofd gebroken en ze zijn

AUTEUR

Ton van Brussel is oud-directeur van debatcentrum de Rode Hoed, oud-columnist van het Nieuw Israëlitisch Weekblad, oud-bestuurslid van The Jerusalem Foundation en lid van de ChristenUnie.

daarop weer door andere (on) verstandige mensen aangesproken met soms iets te snel opgeschreven verwijten van voorin- genomen (blinde) liefde of (blinde) haat.

Democratische waarden versus de werkelijkheid | Links en rechts zijn al enige tijd geen handzame begrippen meer, maar in het Midden-Oostendebat waren ze dat eigenlijk nooit. Als het over 'kampen' of, in dit verband wat minder beladen, 'vleugels' in de discussie gaat, behoor ik, hopelijk niet al te verblind, tot de 'liefdes-vleugel' en wil ik me hier beperken tot de Israëlsche positie.

Voor die vleugel is het uitgangspunt dat een democratische staat te midden van een vijandige ondemocratische omgeving te allen tijde steun verdient. Wij delen dezelfde waarden en willen die verdedigen en liefst verbreiden. Dat lijkt eenvoudiger dan het is. In de praktijk kent het begrip democratie een dermate veelkleurige verschijnings- vorm dat het allang niet meer het eendui- dige kwaliteitskenmerk is, waar je je zonder bedenkingen op kunt verlaten. Dat geldt voor een aantal landen binnen de Europese Unie, maar dat geldt zeker ook voor Israël. Hoe kan het dat een democratie in een conflict met zijn burens kiest voor een mate van onverzettelijkheid, die een aantasting betekent van de democratische waarden waarop de natie gestoeld is?

Een voor de hand liggende verklaring is natuurlijk de lange geschiedenis van uitslui- ting en vervolging van Joden met de Shoah als dieptepunt. Veel Israëli's leven nog altijd met het beeld dat de Europese Joden zich als makke schappen naar de gaskamers hebben laten wegvoeren. 'Nie wieder' is voor hen: nooit meer slappe knieën. Filosoof Hanna Arendt benadrukte echter in haar verslag van het Eichmanproces dat het voor een goed begrip van 'de banaliteit van het kwaad' niet zo zeer gaat om het afschuwe-

lijke van de vernietiging van de Joden, maar dat die vernietiging er zo weinig toe deed. Dat iemand als Eichmann, aldus Arendt, zich zo conformeerde aan zijn opdracht, dat hij ophield met zelf te denken, en zijn geweten uitschakelde. Of in het verband van Israël: hoe kan een land dat zijn bestaan aan het internationale recht heeft te danken, datzelfde recht zo met voeten treden door de rol van bezetter aan te nemen?

Eigen weg | Rabbijn Tamarah Benima wees een tijdje terug in het *Nieuw Israelitisch Weekblad*¹ op een toepasselijke karakteris- tiek uit de Tenach (Bemidbar/Numeri 23.9): "Het Joodse volk denkt over zichzelf niet in termen van andere volkeren." Het laat met andere woorden zijn zelfbeeld, niet door de denkbeelden van andere volkeren bepalen en gaat zijn eigen weg.

Die eigen weg is ook in het geseculari- seerde Israël nog altijd de *mitswot*, de 613 leefregels uit de *Thora*. Voor de stichters van de staat was het aan de *mitswot* ontleende principe van sociale rechtvaardigheid de hoeksteen van de Israëlsche samenleving. Die leefregels stonden volgens veel ook niet-religieuze Joden aan de wieg van wat eeuwen later de Universele Verklaring van de Mensenrechten zou worden.

De op de *mitswot* geïnspireerde eigen weg leidt tot verbazing en applaus in het geval van de openstelling van ziekenhui- zen voor zieke en gewonde kinderen van zijn vijanden, een praktijk waarmee Israël ruim voorbij gaat aan de afspraken in het oorlogsrecht. Dat geldt ook voor de ruil van duizend Palestijnse gevangenen voor slechts één Israëlsch soldaat en voor de reddings- actie van de Witte Helmen uit Syrië.

Israël weet bovendien uit zijn eigen ge- geschiedenis wat het is om van huis en haard en geboortegrond verdreven te worden. Het overkwam bijna een miljoen Joden die

na de oprichting van Israël uit Arabische landen werden gezet en sinds vier jaar ook eindelijk jaarlijks op 20 november worden herdacht.

Opnieuw beginnen, zonder infuus | De eigen weg die achtereenvolgende kabinet- ten sinds de bezetting van 1967 volgen, is in de leefregels niet terug te vinden. Die keuze is in strijd met de op Leviticus en Exodus gebaseerde leefregels (267 t/m 277) waarin het eigendomsrecht is vast- gelegd. Hoe kan het dat Israëls eigen weg zulke tegenstrijdigheden oplevert? Om met Arendt te spreken: de banaliteit van het kwaad zit er niet zozeer in dat Israël als bezettende macht historisch gezien in een dubieus rijtje landen terecht is gekomen, maar dat dat er in eigen land en daarbuiten zo weinig toe blijkt te doen.

Dat valt alleen te verklaren door te beseffen dat Israël er in weerwil van het gevoelen van menigeen in de 'liefdes-vleu- gel' juist niet alleen voorstaat

De Verenigde Staten zijn met hun mil- jardensteun hoofdsponsor van Israël. Er is een bijna blanco cheque van 3,5 miljard dollar per jaar met als enige voorwaarde dat deze wordt gebruikt voor aankopen bij de Amerikaanse wapenindustrie. Dat grote wederzijdse belang is als een infuus waarmee het vredesproces in coma wordt gehouden. Zolang die mede door de Joodse gemeenschap in de VS afgedwongen steun niet aan voorwaarden wordt gebonden, is er geen perspectief op vrede.

Er is in Amerikaans –Joodse kring echter een begin van een kentering gaande sinds de verplaatsing van de Amerikaanse am- bassade van Tel Aviv naar Jeruzalem. Met die omstreden verplaatsing is de twee-sta- tenoplossing met Jeruzalem als gedeelde hoofdstad nog denkbeeldiger geworden dan ze nu al is.

De joodse gemeenschap stemt weliswaar voor driekwart Democratisch, maar steunde tot voor kort in ruime meerderheid de conservatieve koers van het huidige kabinet Netanyahu. De verplaatsing van de ambas- sade wordt daarentegen nog niet door de helft van Amerikaanse Joden gesteund.²

Van grenzen naar leefregels | Het zijn trouwens niet alleen joodse, maar ook christelijke gemeenschappen die hun liefde voor Israël op een funeste manier praktiseren. Met de Bijbel in de hand is iedere discussie over hoe het tij te keren in die kringen taboe. En dat terwijl over de grenzen van het Beloofde Land in de Bijbel vrijwel niet wordt gerept, maar over de leefregels en de omgang met naasten zoveel te meer.

Ondanks machteloze Palestijnen en af- wachtende Arabische buurlanden is Israël zijn bestaan nog allerm minst zeker. Met zijn zeventig jaar is het een piepjonge natie die ook weer kan verdwijnen als partijen elkaar niet weten te vinden. Vooralsnog in- vesteert Israël met zijn desastreuze politiek veel in de eigen ondergang.

Andersoortige steun van buitenaf kan een bijdrage leveren aan het doorbreken van de impasse en oude trauma's met hoop en vertrouwen adresseren. Zo leert bijvoorbeeld de oplossing van het ook jaren gesponsorde conflict in Ulster. Pas toen president Clinton de lobby van de Ierse gemeenschap in de VS trotseerde en de illegale financiering vanuit Amerika wist te stoppen, had de IRA geen andere keus meer dan zijn onverzettelijkheid te staken.

Het is nooit te laat. Het jodendom geeft de ruimte om elke dag opnieuw te begin- nen. De boodschap van Hosea 11 is dat je van een kind onvoorwaardelijk kunt hou- den, maar dat er voor volwassenen meer bij komt kijken.

Ja.

Zondag 4 november, Arjan Lubach weet met zijn wekelijkse zondagavonduitzending de discussie over kerncentrales uit de mottenballen te krijgen. Voor- en tegenstanders buitelen over elkaar om duidelijk te maken wat nu echt dé beste oplossing is voor het behalen van onze klimaatdoelstellingen. Mijn stelling is. **Het debat over de plaats van kernenergie in de energiemix moet objectief en zonder emotie gevoerd kunnen worden.**

Als burgemeester van Borsele heb ik het voordeel dat ik nooit hoeft uit te leggen waar Borsele ligt. Iedereen kent onze gemeente van de kerncentrale. Maar ook het grootste zonnepanelenproject van Nederland ligt in Borsele, en de windparken op zee heten niet voor niets naar ons. Kortom volop CO2 arme energieproductie.

Zoals gezegd, zodra het woord kernenergie valt laait er veel stof op. Het valt mij op dat er door voor- en tegenstanders veel gegoocheld wordt met feiten, cijfers en dat het in de discussie niet ontbreekt aan emotie en aannames. Ook onze Tweede Kamerleden laten op Twitter van zich horen (*“Geen investeerder die hier z'n geld insteekt (want duur en verliesgevend), geen gemeente die ‘m wil hebben, geen oplossing voor de energietransitie (want te laat en niet snel schakelbaar) en waar laten we het afval?”*). En ook hier zie ik, los van de feitelijke onjuistheden, geen ruimte voor een objectieve afweging op basis van feiten. En dat is jammer!

Ik pleit voor een goede en eerlijke discussie op basis van rationele argumenten over alle energieopwekkingsmogelijkheden, dus ook energieopwekking via kernenergie. In deze discussie moet plaats zijn voor alle voor- én nadelen die elke wijze van energieopwekking heeft. Hoe zit dat nu precies met dat kernafval, en hoe waarborgen we de veiligheid voor mens en milieu? Hoeveel miljard is er inmiddels gesubsidieerd aan groene energie, en wat heeft dit ons nu in energie en CO2 besparing opgeleverd? En hoe staat het ervoor met de innovatie, en wanneer zijn er redelijke alternatieven tegen fatsoenlijke tarieven beschikbaar? Kortom, alle feiten op tafel. Alleen dan kun je een goede afweging maken. Ook in de toekomst willen we in een gezond klimaat op comfortabele wijze kunnen leven en werken. Hiervoor is CO2-reductie en een toekomstbestendige energievoorziening noodzakelijk. Het is een gemiste kans, een luxe die wij ons niet kunnen permitteren, als we ons door emoties en aannames laten leiden en deuren dicht laten. Op voorhand is dan een goede discussie over toekomstbestendige energieopwekking niet mogelijk. Hiermee doen we onszelf, maar zeker ook de generaties na ons, te kort.

AUTEUR Gerben Dijksterhuis is burgemeester van Borsele

Maar.

Het is knap hoe Arjen Lubach met zijn wekelijkse programma de publieke opinie weet te bespelen. En dat niet alleen: ineens stond het onderwerp weer op de politieke agenda: kernenergie. Volgens Klaas Dijkhoff, fractievoorzitter van de VVD, kunnen we de klimaatdoelstellingen niet halen zonder kernenergie. Dat is best een opvallende uitspraak omdat het IPCC óók scenario's zonder kernenergie heeft uitgewerkt en de klimaattafels in onze Nederlandse polder de CO2-doelen kunnen halen zónder kernenergie. **Verduurzaming van onze samenleving kan met wind en zon, warmte uit de bodem, de lucht of het water, getijdenenergie, waterstof en synthetische brandstoffen. En laten we besparing niet vergeten. Nog niet alle technieken zijn rijp voor de markt en misschien zijn er zelfs technieken denkbaar die we nu nog niet kennen. Daarom zijn onderzoek en innovatie zo belangrijk.**

De grote uitdaging voor de toekomst is hoe we vraag en aanbod voldoende op elkaar kunnen afstemmen. Zolang dat niet optimaal is, is het nodig dat energie wordt opgeslagen en er snel schakelbaar vermogen is. Een kerncentrale kun je – anders dan een gascentrale – niet even snel aan of uit zetten. Een kerncentrale bouwen mag in Nederland, maar niemand heeft een vergunning aangevraagd. Een centrale kost namelijk 10 miljard en de kosten per kWh zijn inmiddels twee keer zo hoog als voor zon of wind. Je zou wel gek zijn als je daarin investeert. Bovendien, waar laten we een kerncentrale? Ik denk dat er weinig mensen op zitten te wachten, gezien de maatschappelijke onrust over windmolens.

Het grootste probleem is echter: waar laten we het kernafval? De impact hiervan is omgekeerd evenredig aan de omvang: hoog radioactief afval heeft tot 240.000 jaar risico's voor het milieu en de gezondheid (dan is uranium vervallen tot een niveau zoals het ook in de natuur voorkomt). In 2130 moet het Nederlandse afval, dat nu bij de COVRA wordt opgeslagen, een plek krijgen in een zogenaamde eindberging waar het als het ware 'voor eeuwig' wordt opgeslagen (zie onderzoeksrapport OPERA, januari 2018). Wie kan dat overzien? De oudste bouwwerken ter wereld zijn graven uit 4800 v. Chr. Egyptische piramides zijn gebouwd rond 2500 v. Chr. We moeten de vraag durven stellen of we met kernenergie niet een probleem creëren dat een maatje te groot is voor ons mensen. Is dat emotie? Wellicht. In ieder geval is het vanuit rentmeesterschap onverantwoord om te kiezen voor kernenergie als je weet dat er ook andere oplossingen zijn.

AUTEUR Carla Dik-Faber, Tweede Kamerlid voor de ChristenUnie

Democratiedebat

Maandagavond 21 januari – Caférestaurant Schlemmer Den Haag

De democratie staat onder druk. Er is een kloof tussen kiezers en volksvertegenwoordigers. Hoe gaan we om met de druk die er op de democratie is komen te staan? Zetten we in op uitlaatkleppen: zoals een (bindend!) referendum? Of zal democratische vernieuwing de vervreemding alleen maar vergroten en vraagt de vervreemding vooral om een blijvend gesprek?

Op maandagavond 21 januari willen we over die vragen in gesprek met u. Aanleiding is dit themanummer en het rapport van Staatscommissie parlementair stelsel. Voor het gesprek nodigen we niet alleen u uit, maar schuiven ook twee bijzondere gasten aan:

- Stieneke van der Graaf, Tweede Kamerlid ChristenUnie
- Kars Veling, voormalig directeur ProDemos, medeauteur van het rapport Het publieke belang van politieke partijen

Praktische informatie en aanmelden wi.christenunie.nl/democratiedebat

Agenda.

januari / februari

Cursus Welkom bij de ChristenUnie voor leden en belangstellenden in Almelo, Amsterdam, Apeldoorn, Delft, Groningen, Leeuwarden, Renswoude, Utrecht en Zwolle
christenunie.nl/cursus

21 januari

Democratiedebat, WI, Den Haag
wi.nl/democratiedebat

9 februari

39e partijcongres

Voor bestuurders en/of besturen

12 januari

Debat- of mediatraining centraal in Nederland voor kandidaten Provinciale Staten en waterschappen
christenunie.nl/opleiding/debatofmediatraining

9 en 23 maart en 6 april

Verdiepingscursus Christelijk-sociaal lokaal in Amersfoort voor raadsleden en raadscommissieleden
christenunie.nl/opleiding/christelijk-sociaal-lokaal

Noten.

p 6-11

1. M. Garschagen, (3 november 2018). Wat als we de democratie afschaffen? *NRC Handelsblad*.
2. M. ten Hooven, (2018). *De ontmanteling van de democratie. Hoe de kunst van het samenleven verstoord raakt – en wat eraan te doen*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij De Arbeiderspers, 10.
3. Zie hiervoor S. L. de Lange en J. Zuure (red.), (2018). Woede. *De kracht van verontwaardiging*. Amsterdam University Press, 2018. Dit is een bundel over het thema van grensoverschrijdend gedrag door burgers m.b.t. democratie en rechtsstaat.
4. Vgl. J.W. Sap, (1993). *Wegbereiders der Revolutie. Calvinisme en de strijd om de democratische rechtsstaat*/ Groningen: Wolters Noordhoff.
5. A. Kuyper, (1898). *Het calvinisme* Amsterdam, 69-70. Dit citaat stond als motto voorin *Ons Program* uit 1879, het door Abraham Kuyper geschreven beginselprogram van de Anti-Revolutionaire Partij.
6. M. Ten Hooven, *Ontmanteling*, 236–237.

p 12-18

1. Deze bijdrage is deels gebaseerd op G. Voerman, 'Politieke partijen en belangengroepen', in: J.W. van Deth en J.C.P.M. Vis, (red.) (1992). *Burger en politiek*. Leiden: Stenfert Kroese Uitgevers, 77-92; en Gerrit Voerman en Wijbrandt van Schuur, 'De Nederlandse politieke partijen en hun leden (1945-2010)', in: R. Andeweg en J. Thomassen, (red.), (2011). *Democratie doorgelicht*. Het functioneren van de Nederlandse democratie. Leiden: Leiden University Press, 203-220.
2. R. Koole, (1992). *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*. Utrecht: Het Spectrum, 18.
3. In: P. Lucardie en G. Voerman, (2012). *Populisten in de polder*. Amsterdam: Boom, 107.
4. M. Bosma, (2011). *De schijn-élite van de valse munters. Drees, extreem rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 213-217.
5. T. Baudet, (2017). *Breek het partijkartel. De noodzaak van referenda*. Amsterdam: Prometheus.
6. Staatscommissie parlementair stelsel, (2017). *Probleemverkenning*. Den Haag, 18; zie ook idem, *Tussenstand* (Den Haag, 2018), 28-29.
7. G. Voerman en M. Boogers, (2017). *Rekrutering van kandidaten voor de gemeenteraadsverkiezingen in 2006, 2010 en 2014. Kandidaatstellingsproblemen vergeleken en verklaard*. Groningen/Enschede: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen/ Universiteit Twente.
8. Evaluatie- en adviescommissie Wet financiering politieke partijen, (2018). *Het publieke belang van politieke partijen. Eindrapport van de Evaluatie- en adviescommissie Wet financiering politieke partijen*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 18.
9. Zie bijvoorbeeld N. Baakman, 'De nomenklatoera in Nederland. Over het verschijnsel van partijpolitieke benoemingen', in: G. Voerman, (red.), (2004). *Jaarboek 2003 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Groningen: DNPP, 173-197.
10. G. Voerman, 'Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties', in: idem, red., *Jaarboek 2003 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Groningen: DNPP, 217-244.
11. Gerrit Voerman, 'Kandidaatstelling op landelijk niveau', in: S. L. de Lange, M. Leyenaar en P. de Jong, (red.), (2014). *Politieke partijen: overbodig of nodig?* Den Haag: Raad voor het openbare bestuur, 45-63.
12. Raad voor het openbaar bestuur, (2009). *Democratie vereist partijdigheid. Politieke partijen en formaties in beweging*. Den Haag: Raad voor het openbaar bestuur.
13. Staatscommissie parlementair stelsel, *Tussenstand*, 63; zie ook Tom van der Meer, (2017). *Niet de kiezer is gek*. Houten: Het Spectrum.

14. Evaluatie- en adviescommissie Wet financiering politieke partijen, *Het publieke belang van politieke partijen*, 43.
15. H. Engels en G. Voerman, 'Lokale rechtsstaat, democratie en politiek', in: M. Duchateau en A. Tollenaar, (red.), (2018). *Vertrouwen in de lokale rechtsstaat. Decentralisatie als governance-vraagstuk*. Amsterdam: Boom juridisch, 157-170, 169.
16. Staatscommissie parlementair stelsel, *Tussenstand*, 53-56.

p 26-31

1. Staatscommissie parlementair stelsel, (2018). *Tussenstand*, 17.
2. M. van Weezele en M. Kleijwegt, (16 september 2006). Piet Hein Donner: 'De meerderheid telt'. *Vrij Nederland*.
3. Motie Pieter Heerma c.s. over een verbod op groeperingen met doelstellingen die in strijd zijn met de democratische rechtsorde, Kamerstuk 29279, nr. 258.
4. Regeerakkoord *Vertrouwen in de Toekomst* (2017), 5.
5. ChristenUnie, (2018). *Vrede zoeken, recht doen*, 10.
6. G.J. Spijker, (2017). *Liefde voor de rechtsstaat*. Amersfoort: Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie, 14.
7. A. Rouvoet. (2011). *Formele en materiële democratie en de vitaliteit van grondrechten. Paper ter gelegenheid van het afscheidssymposium Groen van Prinsterer Stichting*, 2.
8. M. ten Hooven, (2018). *De ontmanteling van de democratie*. Amsterdam: Arbeiderspers, 34-35.
9. In: M. ten Hooven, (2018). *De ontmanteling van de democratie*. Amsterdam: Arbeiderspers, 37.
10. M. Hurenkamp, (2018). Democratie is als een darmstelsel. *Socialisme en Democratie* 67(7/8), 92.

p 44-45

1. Tweede Kamer, 2e vergadering, woensdag 19 september 2018. (https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/plenaire_verslagen/detail?vj=2018-2019&nr=2&version=2#idd1e229477).
2. Abraham Kuyper, (1880). *Souvereiniteit in Eigen Kring*. Amsterdam: J.H. Kruyt, p. 35-36.

p 52-58

1. Uitgesproken op 18 april 2018 in het Humanity House te Den Haag. Gepubliceerd als: B. de Graaf, (2018). *Heimat, Angst voor ontheemding en verlangen naar veiligheid*. Amersfoort: Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie.
2. T.L. Friedman, (2016). *Thank You for Being Late, An Optimist Guide to Thriving in the Age of Accelerations*. London: Allen Lane, 32.
3. M. Berman, (1988). *All That is Solid Melts into Air, The Experience of Modernity*. New York: Penguin Books, 17.
4. B. de Graaf, (2017). *Heilige Strijd, Het verlangen naar veiligheid en het einde van het kwaad*. Utrecht: Uitgeverij Boekencentrum, 35.
5. De Graaf, *Heimat*, 10; De Graaf, *Heilige Strijd*, 92.
6. Vgl P. Hoexum, (2014). *Kleine filosofie van het rijtjeshuis*. Amsterdam: Atlas Contact, 19.
7. Zie: <https://winstonchurchill.org/resources/quotes/famous-quotations-and-stories/>
8. Zie: S. Williams Goldbergen, (2017). *Welcome to Your World, How the Built Environment Shapes our Lives*. New York: Harper, 88.
9. De Graaf, *Heimat*, 13.
10. vgl: G. Eckbo, (1950). *Landscape for Living*. New York: F.W. Dodge Corporation, 131.
11. M. Heidegger, (1971). 'The Thing', in: M. Heidegger, (1971). *Poetry, Language, Thought*. London: Harper & Row.
12. vgl: Friedman, *Thank You for Being Late*, 365.
13. J. Jacobs, (1992) [1961]. *The Life and Death of Great American Cities*. New York: Vintage Books, 35.
14. Bijvoorbeeld de Luxemburgse architect Léon Krier. Zie: L. Krier, (2009). *The Architecture of Community*. Washington DC: Island Press, 101-102.

p 60-63

1. T. Benima, (11 juli 2018). Nadenken over onzelf. *Nieuw Israëlitisch Weekblad*.
2. J. Maltz, (10 juni 2018). American, Israeli Jews Sharply Divided Over Trump, Western Wall and Settlements, Survey Shows. *Haaretz*.

Colofon.

Groen, studie- en opinieblad van de ChristenUnie.
Jaargang 2, nr. 4, december 2018.
Oplage: 5.100 | ISSN: 1568-5845

Groen is een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut (de mr. G. Groen van Prinsterer-stichting) en de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie. *Groen* wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan losse abonnees.

Meer informatie over abonnement of donateurschap via: wi.christenunie.nl.

Groen verschijnt 4 keer per jaar.
Deadline kopij derde nummer: 16 januari 2019.
Neem voor een bijdrage contact op met de redactie via redactiegroen@christenunie.nl.

Donateurschap WI per 01-01-2019:
€ 36,00* per jaar. T/m 26 jaar € 20,00.*
Donateur WI (kwartaalbetaling)
€ 9,00 mogelijk met aut. incasso.
*Bij aut. incasso, anders € 2,50 toeslag

Redactie

Esther Paul-Jonker (hoofdredacteur)
Bernadette van den Berg (namens Bestuurdersvereniging)
Mirjam Kosten (eindredacteur)
Reinier Koppelaar
Steven Datema (namens de Tweede Kamerfractie)
Laurens Wijmenga (WI)

Vormgeving

Frivista | create, communicate, activate | Utrecht

Fotografie

Folkert Rinkema (p 4/14/23/26/52), ChristenUnie, WI

Druk

Drukkerij Torendruk

Uitgave, redactie en administratie

Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting
WI van de ChristenUnie

Legaten

Gedenkt u het WI testamentair dan luidt de tenaamstelling: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 'Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting' Amersfoort. KvK dossiernr. 32084387.

Postbus 439, 3800 AK Amersfoort
Telefoon: 033 - 422 69 60
Email: redactiegroen@christenunie.nl
wi.christenunie.nl
bestuurders.christenunie.nl

Mocht u de toezending van *Groen* of uw donateurschap willen opzeggen, doe dit dan schriftelijk voor 1 januari 2019 (per post of via ledenadministratie@christenunie.nl).

© ChristenUnie 2018 Overname van artikelen en/of illustraties uitsluitend na toestemming van de redactie.

Groen is een uitgave van

wi Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

'Als je democratie beschouwt als het ruimte geven aan elkaar en samen zoeken naar het goede, dan is het liefdewerk. Haal de liefde eruit en het werkt niet meer.'